

„A szellem e kényesen örzött nobilitása...”*

(Esszékonferencia
Műút-napok 001, 2010. szeptember 17–18.)

A 21. századi Magyarországon kevés esszé születik. Magyarázhatja ezt a jelenséget a tudományterületek erős specializálódása: ritkább a valóban széles látókörű szerző, az eltérő sajtóságokkal bíró érvrendszerek együttes használatára, *mozgatására* képes gondolkodói magatartás. Ki lenne az, aki bátran programtételekkel dobálózna, vagy akár csak ténymegállapításokkal – ha például azt gondoljuk az esszéről, hogy ilyesmikre is szükség van hozzájuk, másfelől ugyanis inkább a kétely és a *kérdés* a lényege. Sokak szerint az (irodalom)kritikát is elbizonytalanítja, hogy híján vagyunk az egyértelmű értékítéletekhez szükséges lélekjelenlétnek is (hogy az esszé „kritikai” természetéről már ne is beszéljünk). Azt persze már nem állítom, hogy az ízlésnek is híján lennénk. Mégis talán akkor leszünk közelebb az igazsághoz, ha úgy fogalmazzunk: az esszéhez oly sok idő, elmélyülés és szakmai-lelki odaadás szükséges (semmiképpen sem kevesebb, mint egy tudományos közleményhez), amennyit manapság kevesen áldoznak egy-egy ügyre.

Beszélgéseim során sok szerkesztőségtől érkezett hasonló információ. Még az arra biztosan képesek sem ülnek neki esszét írni. Szépírói készségek és bölcsélet, a téma elfogulatlan felülnézetet lehetővé tevő alapos ismerete (igaz: az esszé műfaja oly nehezen meghatározható, hogy sokan például az elfogultságot alapvető ismérvének tartják), és még hosszan sorolhatnánk, mi az, amire várunk, hogy tiszta, közérthető szövegekké rendeződjön végre. A Műút úgy gondolta, hogy talán e rezignáció abszurd csendjét megtörhetnénk azzal, ha legalább beszélünk róla, mit várunk a mai esszétől, az esszéíróktól. Ezért határoztuk el, hogy az **első Műút-napok (Miskolc, Művészetek Háza, 2010.**

szeptember 17–18.) konferenciájának központi témája legyen az esszé, legyenek előadások, korreferátumok, legyen vita arról, amit tudhatunk ebben a témában. Kerüljön szóba (magyar és egyetemes) irodalomtörténet, filozófia, esztétika, de amennyire szükséges, akár társadalomtudományi alapkérdések is – mint ahogy az meg is történt –, beszéljünk (lírai) személyességről és vitairatokról, egyáltalán: mennyire van ma tere az esszéhez mégiscsak szükséges szubjektivitásnak.

A konferenciához kiváló háttérteret teremtett a Szépmesterségek Alapítvány (a Műút folyóirat kiadója) részvételével beinduló **Tudásgyár (miskolci fiatalok és a kortárs művészet)** elnevezésű projekt, mely ugyan hivatalosan novemberben indult, mégis jelen rendezvényünket felfoghatjuk egyféle felvezető, kedvcsináló akciónak is. Már a program szervezésében is sokan vettek részt, akik nem sokkal később együttműködő partnereink, szakmai előadóink, hallgatóink voltak a Tudásgyár számos szekciójának valamelyikében.

A Műút esszékonferenciájának vitaindító előadásait az első napon Radnóti Sándor, míg a második napon Selyem Zsuzsa tartotta. Korreferátumok hangzottak el Bazsányi Sándortól és Vári Györgytől. A vitában a fentiekkel együtt részt vettek meghívott vendégeink: Dunajcsik Mátyás, Karádi Éva, Mészáros Sándor, Milián Orsolya, Radics Viktória, Takáts József. A közönség soraiból hozzászólt: Bán Zoltán András, Bujdos Attila, Nagy Imola Dóra, Szegő János. Az első napon Takáts József, a második napon Karádi Éva volt a moderátor. A konferencia és a Műút-napok megrendezését támogatta a MASZRE, az NKA, a City Hotel Miskolc és a Völgyzugoly vendégház.

* Részlet Radnóti Sándor konferenciát megnyitó előadásából.

Első nap

Balról jobbra:
Milián Orsolya, Radics Viktória, Dunajcsik Mátyás, Bazsányi Sándor, Vári György, Radnóti Sándor, Selyem Zsuzsa, Takáts József, Mészáros Sándor, Karádi Éva

Takáts József: Kedves közönség, mint tudják, ezen a konferencián két ülésben beszélünk az 1990 és 2010 közötti magyar esszéirodalomról. Ez az első ülés, és a szervezők arra kértek engem mint moderátort, hogy mivel sokan ismerjük a holnapi program nyitó írásait, ügyeljek arra, hogy a holnapi előadások, illetve korreferátumok szövegét válasszuk el a maiaktól. Azaz hogy próbáljunk két, egymástól független vitát lefolytatni. A mai nap úgy kezdődik, hogy Radnóti Sándor tart először előadást, azután pedig Vári György tart korreferátumot az előadáshoz. Itt valóban korreferátumról van szó, tehát mi megkaptuk Radnóti Sándornak a szövegét, vagy a szövegének az előzetesét, az majd most kiderül számunkra is, és Vári György erre reagált. A szünet után pedig, a szervezők azt kérték, hogy a vitát úgy bonyolítsuk le, hogy először az asztalnál ülők vitassák meg az elhangzottakat, majd ezt követően adjuk át a szót a közönség soraiban ülőknek, akik ugyanezt tehetik. Felkérem Radnóti Sándort, tartsa meg az előadását.

Radnóti Sándor: Köszönöm szépen. Címem a következő: *Az esszé-irodalom mottója ez lehetne: „nem vagyok köteles megoldani mindazokat a nehézségeket, amelyeket támasztok” (Lessing).*

Minden konferencia előtt, amelyen balga fejfel szerepet vállalok, elkövetkezik a botrányos pillanat, amikor a szervezők elkezdnek az absztraktért nyaggatni, én pedig húzom-halasztozom, a főlészólitásokra süketnek tettetem magam, kibúvókat keresek, és az egészből jókora kalamajka kerekedik. Azzal mentegem ma-

gam, hogy amíg nem írtam meg az előadásomat, nem tudom összefoglalni, olyan léhaságokat mondok, hogy ha a végigírás előtt tudnám, ki a gyilkos, már nem volna értelme végigírni. Mindez nyilvánvalóan ellentétes a tudományos magatartással, amely szigorú módszertani elveken nyugvó tervezet alapján építkezik, magasan specializált, s mindig tudatában van annak, hogy részterületeket dolgoz ki. Közel áll azonban az esszéista magatartásához, aki azzal a különös igénnyel áll elő, hogy tárgyát valamilyen értelemben nyitott egésznek tekintti, és legalábbis szimbolikus értelemben ki is akarja meríteni. Ezzel aztán produkcióját is olyan egésznek látja – joggal vagy jogtalanul –, amely mindig bővíthető és folytatható, de amelynek minden összefoglalása csonkítás.

Korántsem szeretném saját jellemgyöngöseségemből kibontani az esszé problematikáját. Mindössze azt szeretném érzékeltetni, hogy nem alaptalan a tudományos beállítottság és az esszéista beállítottság közötti különbségtevés. Amilyen helytelen az esszé a művészet oldalára pakolni és így állítani szembe a tudomány-nal, annyira kétséges a tudomány vagy a filozófia valamifajta könnyített, népszerűsítő változatának tekinteni. Noha igaz: létezik művészi esszé, tudományos esszé, filozófiai esszé.

David Hume híres esetét látva – hogy ugyanis korai, szisztematikusan műveinek viszonylagos visszhangtalanságát tapasztalva tért át az esszé műfajára, amellyel aztán világsikert aratott –, könnyen gondolhatnánk, hogy ez a példa az esszé és a népszerűség, a közérthetőség összefüggését igazolja. De valójában mé-

lyebb dolgról van szó. A csevegő stílusnak ebben az esetben filozófiai tartalma van, s a szociális együttélés, a társiaság tartalmilag is kibontott normáját valósítja meg. Annak jele, hogy a társiaság eszményévé maga a szabad és kényszermentes kommunikáció, illetve az abban részt vevők összjátéka válik.

Montaigne-től és Bacontól Hume-on, Lessingen, majd például Macaulay-n és Sainte-Beuve-ön keresztül Walter Benjaminig számos a példa, hogy az esszé dialogikus karaktere az egyetemi életpályától eltérő utat ró vagy kényszerít szerzőjére. Legalábbis így vélték még a XX. század elején is, amire becses példánk van, Max Weber levele Lukácshoz: „Hogy őszinte legyek, egy valamit még el kell mondanom. Egy igen jó barátjának – nos, legyen: Lasknak – az volt az álláspontja: Ön született esszéista, nem fog megmaradni a rendszeres (céhes) munkánál; ezért nem szabadna habilitálnia. Mert az esszéista bizonyára hajszálnyival sem kevesebb mint a céhes rendszerező – alkalmasint éppen az ellenkezője áll! De nem való az egyetemre.” Ez összefügg az esszé rejtett vagy nyílt személyességével. A műfaj névadójának és első nagymesterének – előtte pedig nyilvánvalóan a platóni Szókratésznek – szenvedélyes önanalízise mindig is precedenst teremtett arra, hogy az esszé – ahogyan a kolozsvári esszéista, Szilágyi Júlia nevezi – „értekező líra” legyen. Azaz hogy a fürkésző és kutató ne tegye zárójelbe saját személyiségét, hanem nyíltan azt is vizsgálat tárgyává tegye. De sokkal rejtettebb esetekben is nyilvánvaló, hogy az esszé nem tud és nem is akar tanítással szilárdulni, hanem megőrzi kísérleti jellegét és a személyes kíváncsiság és kételkedés szükségképpen strukturális bizonytalansághoz vezető elemét. Jellegzetes példája ennek Hume híres ízlés-esszéje, ahol amikor azt a kérdést teszi föl, hogy miképpen lehet megkülönböztetni az ízlés igaz és hamis bírját, ezt mondja: „Zavarba ejtő kérdések ezek, s az embernek szinte az az érzése, hogy éppen abba a bizonytalanságba húznak vissza, melyből ez esszé során meg akartunk szabadulni.” S ahol még ilyen kiszólást, kibeszélést sem találunk, ott maga a műfaji hagyomány őriz meg valami személyeset, amely kérdéses esetekben éppenséggel segít az esszét a tanulmánytól megkülönböztetni.

Nemcsak a szerzői önvizsgálat utal e személyességre, hanem a megszólított közönséghez való viszony is. Az esszé közönsége általában szélesebb, olykor szűkebb, mint a tudományos közönség, de semmiképpen sem azonosítható vele. A tudományos közlemény módszerei, absztrakciós szintjei, a bizonyosságra törekvés típusai intézményesen adóttak, akkor is, ha a paradigmaváltások, az érdeklődési területek változásai időről időre fellazítják, hogy aztán újra megszilárduljanak. A tudományos értelemben *feltárt* és *tanított* igazsággal szemben az esszé *keresi* az igazságot, amelyről szerzőjének önmagát és a közönséget is *meg kell győznie*. Mindez a másik oldalon szembeállítható a föltétlen – teológiai vagy kvázi-teológiai – igazság *hirdetésével*, amelyben a híveket *meg kell erősíteni*.

Mivel ezek a pozíciók a felvilágosodás korában különültek el világosan egymástól, érdemes ezért szembesíteni egy akkori vitában fogant két állítást egymással. Lessing és a kor híres evan-

gélikus hitszónoka, Johann Melchior Goeze vitájában Lessing ezt írta: „Ha Isten a jobb kezében tartaná az összes igazságot, s baljában egyedül az igazság mindenkori felkutatására ösztönző erőt a mindenkori tévedés lehetőségével, s így szólna hozzám, válassz! Én alázattal választanám a balját, és azt mondanám: Ezt add atyám! A tiszta igazság ugyanis csak téged illet!” Goeze válasza ez volt: „Ha Isten jobbában tartaná az igazság mindenkori felkutatására ösztönző erőt a mindenkori tévedés lehetőségével, s baljában a legrettenetesebb sorsot, a megsemmisülést, s azt mondaná: válassz! Remegve hullanék baljába, s azt mondanám: Atyám, semmisíts meg!”

Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ez a maga nemében döbbenetesen heves ellentét a maga történelmi idejében konkrétan arra reflektált, hogy a hit és a tudás között Augustinustól Anselmen keresztül Tamásig megácsolt nagy szintézisnek utolsó tartalékai is kimerültek, és a *fides quaerens intellectum* lehetetlenné vált. Ez az a nagy problémakör, amelyet a fiatal Hegel új metafizikai optimizmussal úgy reagált le 1802-es művének, a *Hit és tudásnak* az első mondatában, hogy „[a]z ész és a hit, a filozófia és a pozitív vallás régi ellentétének az utóbbi időben olyannyira fölébe emelkedett a kultúra, hogy hit és tudás ellentéte egészen más értelmet nyert, s immár magába a filozófiába helyeződött át.” Ám ezt megelőzte az az évszázados folyamat, amelyben a kiüresedő, teológiailag fundált katedrákkal szemben a kávéházak, csokoládéházak, szalonok csevegései, az újságok eszmefuttatásai és kritikái formálták ki a filozófiai esszé műfaját.

De ha eltekintünk ennek a két álláspontnak a konkrét történetiségétől, akkor azt mondanám, hogy a nagy erejű és mélyen következetes retorikus-teológiai beállítottsággal szemben Lessing formulája – „az igazság mindenkori felkutatására ösztönző erő a mindenkori tévedés lehetőségével” – egyesíti magában a tudományos és esszéista beállítottságot, ahol a mindenkori tévedés lehetőségének módszeres számbavétele és folyamatos, horizontális és vertikális értelemben vett kiküszöbölése jellemzi a tudományt, míg az esszéizmusban magának a mindenkori tévedésnek a lehetőségére esik a hangsúly, s a fölsejlő igazságok, hogy úgy mondjam, a tévedések epifenoménei. Ez utóbbi természetesen retorika, a meggyőzés művészete, amely szembenáll a tudomány antiretorikus tendenciájával (amelyet végigvinni ott is legföljebb csak egy *hard science* kísérleti eredményt közlő publikációban lehet). Az esszé retorikus műfaj. Adorno, akinek klasszikus esszé-tanulmányát az teszi problematikussá, hogy az esszéizmus és a tudomány kimutatott ellentétét egy túlhajtott tudománykritikára használja föl, s ezért – minden ellenkező szándéka ellenére – kritikátlanul válik az esszével szemben, egyenesen azt írja, hogy az esszé „megmenti a szofisztikának egy mozzanatát”, s ebben föltétlenül igaz van.

Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az esszé egy személyes tapasztalatról való meggyőzés művészete (művészet *techné* értve). Ebben a formulában az eddigiekhez képest a tapasztalat fogalma az új elem. Megfigyelhető az empirikus filozófia hajlama az esszéformára, noha ezzel kapcsolatban meg kell jegyez-

nünk, hogy a XVIII. század nagy brit empiristáinak tarka műfaji önmeghatározásaiban – *theory, inquiry, dissertation, dialogue, treatise, essay* – nem ritkán hatalmas szisztematikus korpuszok, mint például az alapító atya, John Locke főműve is az *essay* nevet kapják, nyilván azért, hogy megkülönböztessék magukat a skolasztika fő műfajától, a *tractatustól*, azaz *treatise*-től. Ez azonban megkülönböztetendő attól a diszkurzus-formától, amelyet ma esszének ismerünk. S e forma messze túllép az empirikus hagyományon, de minden esetben föltétele egy bizonyos tapasztalatgazdagság, életismeret. Az esszé az érettség műfaja.

Ám mire irányul a tapasztalat? Elvileg természetesen mindenre, amit megtapasztalhatunk. Kezdetben, Montaigne-nél – ahol szokás szerint a két nemzedékkel fiatalabb Descartes-tal összehasonlítva az „esszé” és a „módszer” elvi szembenállása a legvilágosabban mutatkozik meg – a külvilágtól elkülönülő és önállóul benső tapasztalat új élménye az önismeretre irányította a figyelmet, s ennek köszönhetjük az egyik legnagyobb esszét, amely először írta le a barátság modern, az antik barátságtól (*philiától*) jól megkülönböztethető jelenségét. De az önismereti esszét ha nem is ki-, de lassan háttérbe szorította, vagy éppen médiumává tette a kulturális tapasztalattal foglalkozó esszé, s legáltalánosabb formájává – ahogy Lukács ifjúkori esszékötetének bevezetőjében, a *Levél a „kísérlet”-ről* című esszéjében megállapította – a már megformáltról, „könyvekről vagy képekről vagy gondolatok rendszereiről” való beszéd vált, pontosabban a már megformált kulturális tárgyak értelmezése. Ennyiben az esszé hermeneutikus forma, valamiféle „szöveget” akar megérteni.

A felvilágosodás alapjain fölépülő új társadalmi berendezkedést – vulgo a modernitást – bizvást lehet a kultúra társadalmának nevezni, abban az értelemben, ahogyan Márkus György határozta meg a kulturális modernitás tradícióját: „Az a tény, hogy mi nem tekintjük életmódunkat és a bennünket körülvevő világ értelmezési módját problémátlanul természetesnek vagy eleve elrendeltnek, hanem valamiféle »kulturához« tartozóként fogjuk fel azokat, vagyis olyasmiknek, amiket az előző nemzedékek tevőlegesen *alakítottak ki*, s amelyek saját tetteink által átalkathatók – ez az a tény, ami a modern társadalmak kultúráját a »hagyományos« társadalmak kultúrájától megkülönbözteti.” E fölismerés segít nekünk is tisztázni, hogy az esszé, amely mindig az ebben az értelemben fölfogott kultúrát értelmezi, modern jelenség, s hiábavaló volna előzményeit a hagyományos kultúrákban keresni.

Ehhez kapcsolódik az esszé kritikai természete is, amely elvileg is lehetetlenné teszi, hogy az esszét megkülönböztessük az igényes értelmező és magyarázó műkritikától. Pontosabban az ilyen műkritika az esszé egy változata. A jelentős kritikus mindig esszéista, ami nem jelenti azt, hogy ne léphetne perszonálúnióra a tudománnyal, a művészettel, a filozófiával, vagy akár az újságírással.

A fentiekben elméletileg és történetileg fölépített esszé-fogalom remélhetőleg kizár számos szokásos félreértést, például az esszét mint *par excellence* művészi formát, mint keverékformát

művészet és tudomány között, mint népszerűsítő tudományt és hasonlókát. De a kultúraelméletekben szokásos dilemma ugyanazon fogalom leíró és normatív tartalmának ellentéte között, az esszé fogalmában is jelentkezik, hiszen leíró értelemben az esszé lehet a felelőtlenségnek és fölületességnek, az ötletszerűségnek és az önkényes szubjektívizmusnak, a logikai szigor vagy az utánaolvasás megspórolhatóságának a műfaja, egyszóval az a *lila esszé*, mely oly bőven terem a magyar értekező irodalom egyéb gyomnövényei között. Mellékesen persze ennek is vannak remekei: Gyergyai Albert végtelenül művelt esszéje az esszéről a fenséges semmitmondás monumentuma.

Ha most a magyar esszé helyzetéről kellene valamit mondanom, akkor ezt különösen nehézé teszi az előbbi megfontolás kritika és esszé viszonyáról. Mesterkéltnek tartom az esszé megkülönböztetését az igényes és átfogó kritikától, s ha ez igaz, akkor az úgynevezett kritika-vita kísérlet volt a tudomány helyfoglalására az esszé ellenében; kísérlet, hogy a kritikát idealiter a szolid tanulmány, realiter túlnyomórészt a tudományos fogalmakat szociológiai jelhangokként kibocsátó tudományparódia szorítsa ki. Amennyire meg tudom ítélni, ez a kísérlet megbukott.

Nehezíti a helyzetet az is, hogy a *Magyar Remekírók* 1978-as, Kenyeres Zoltán által jegyzett megbízható esszépanorámája után (amely három kötetben gyűjtötte össze a XX. század első felének becses magyar esszéit) az Osiris Kiadó négykötetes óriás magyar esszé-antológiájának csak utolsó, a kultúrát tárgyazó, Takáts József által szerkesztett kötete felel meg teljes egészében az esszé fogalmának. A kiváló esszéista Domokos Mátyás célja más volt az első két, és részben a harmadik kötetrel is (ez utóbbit Domokos halála után, szelleméhez hűen Lakatos András rendezte sajtó alá): a magyar sorskérdések látképét akarta nyújtani. E nemes cél azonban túrhetetlenül kitérítette az esszé fogalmát – ha István király *Intelmei* is esszé, akkor az esszével kapcsolatban többé nincs miről beszélni. Mindenesetre sajnos ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy felelőtlen beszéd jelenjék meg az esszéről mint hatalmi ágensről, az értelmiség útjairól az esszé hatalomig és hasonló badarságokról. Hogy az értelmiség egy része nyilvános szellemi befolyást igényel a köz ügyeiben (az ilyeneket szokták megmondóemberekként becsmérlni), s hogy e részvétel színvonalas *formája* lehet a publicisztika, a kommentár, az interjú mellett a politikai-filozófiai esszé – ezt a formát gyakorolja talán legnagyobb élő esszéistánk, Tamás Gáspár Miklós (akinek neve sem említetik Falusi Márton¹ szóban forgó írásában) –, az nem keverhető össze egy forma hatalmi ambícióival, ami abszurdum.

A mai magyar kultúrának van néhány kiemelkedő esszéistája, például – azok közül, akik már életművel rendelkeznek – Márton László, Bán Zoltán András, Báthori Csaba. Nem látom sok értelmét, hogy gyökeresen különböző szellemeket együttesen tárgyaljak egy igen széles értelemben vett műfaji azonosság alapján, hogy ugyanis mindannyian esszéisták. Alapvető gyanú-

¹ Falusi Márton: *Az értelmiség útjai az esszé hatalomhoz*, Kortárs, 2009/5, www.kortaronline.hu/0905/falusi.htm.

perrel viseltetem az ilyenfajta összevonások alapján képzett tendenciákkal szemben. Kiválasztom tehát hármuk közül a talán legkevésbé ismert és méltatott, Báthori Csabát, aki ugyanakkor leginkább áll benne – meglehet, utolsó képviselőjeként – a magyar esszé Nyugatos tradíciójában, és esszéisztikájának rövid elemzésével zárom megjegyzéseimet.

Báthori Csaba nem szakemberként, hanem a *respublica litteraria* – némi szabadossággal: az irodalmi köztársaság – öntudatos polgáraként szólal meg. Ez a szakszerűséggel – és az abból következő specializálódással – szembehelyezkedő pozíció korántsem fölületességet jelent. Báthori Csaba tájékozottsága a *Sophien-Ausgabe*-ban bizonyára akárhány Goethe-specialistával fölveszi a versenyt. A nézőpont különbségéről van szó. Nézőpontja az irodalmi magaskultúra egysége, épsége, sértetlensége. Az irodalom nem csak szépirodalom, de mindig költői; nem csak csúcsteljesítmény (Babits világirodalom-fogalmával ellentétben nagyon is foglalkoztatja a *minores* teljesítménye), de mindig magasan szárnyaló szellemről tanúskodik. Ami kizárt, az az alacsony kultúra betolakodása.

A szellem e kényesen őrzött nobilitása a magas irodalmat egyetlen testté teszi. Az így körülhatárolt térben nincsenek további határok, minden mindennel összefügg, hogy úgy mondjam, holisztikus irodalomszemléletről van szó. Az irodalmi korpusznak ez az elképzelése egyrészt értelmezhetővé teszi, hogy szerzőnk miért idegenkedik mély és alapos tudása ellenére a szakszerűség jegyeitől: ott, ahol másoknak egy életmű, egy korszak, egy stílusirány jelenti a támasztékot, számára szubsztanciális elevenséggel él, mozog, hat az egész világirodalom. A művek történeti távolsága helyett befogadásuk közelsége kerül az előtérbe, amit Báthori „az első pillantás varázsának” nevez. Ez az élmény-földelő eszmény, amely a történeti tudományok művelőjével szemben jellegzetesen a kritikusé, magába zár egy bizonyos tudós tudatlanságot is: „Jó volna sokáig újra *nem ismerni*, amit régóta ismerünk, mert csak a felejtés takarhat ki bizonyos tartalmakat.” Az első megismerés rekapitulálásához szükséges felejtéssel paradox ellentétben tág tér nyílik ebben a szemléletben az összehasonlításra, a tipologizálásra. További, de a fentivel összefüggő következmény – hiszen az összehasonlíthatóságot táplálja –, hogy az erőteljesen individualizálódott, személyessé vált „világirodalom”-képzet mintegy kiszabadítja egységük viszonylagos zártságából a műalkotás-individuumokat, s részletek, sorok, „szövegnyadok”, prózai művek mondatai kelnek önálló életre.

Ennek az irodalom-vízióknak példa-esszéje a *Ki mit őriz. Mondatminták Shakespeare, Goethe és József Attila műveiben*. Az irodalmi alkotások egymásra íródásának, egymásban tükröződésének, előre-visszahatásának, származékos hasonlóságának, dialogicitásának ragyogó esettanulmánya ez. A Másikban való tükröződés, visszaverődés egzisztenciális alaptényének eszméjét Báthori megtalálja mindhárom költőben, s mintegy ezt alkalmazza – redukálja – az irodalmi kontinuitásra. S további eszmék, fordulatok, szójárások – a Semmi, ölés-ölelés, lélek és csillagvi-

lág, kint-bent, stb. – folyamatos föltünedezésére, párhuzamaira hívja fel a figyelmet.

Gondolhatnánk, hogy Báthori Csaba itt a modern irodalomelméletek nyelvi megelőzöttség-, nyelvi összjáték-, palimpszeszt- stb. fogalmaival érintkezik, de valójában nem erről van szó. Sokkal inkább egy olvasó társításait: világát mutatja be, ami a világirodalom.

Az irodalmi élménynek az a fajtája, amelyet Báthori Csaba meggyőzően mutat be, két előfeltevésre alapoz: a magaskultúra evidens elhatárolhatóságára és a világirodalom evidens egységére. Ezeket az előfeltevéseket régóta vitatják, s e vitára Báthori is reflektál – a határok még nyomatékosabb állításával, az evidencia még erőteljesebb sugalmazásával. Nem reflektálatlan, hanem tudni véli, hogy az a respublica, melynek követe, már nem létezik. De erre nem sok szót veszteget: ez adja írásainak tartását, a hallgatás az aktuálisról, s a gazdagon retorizált élményközvetítő beszéd arról, ami meggyőződése szerint örök. Nem véletlenül kedvence a művészet szépségét az azt körbevevő élet iszonyatával szembeállító Rilke, nem véletlenül érez lélekrokonságot is sejtető szolidaritást a világban idegen, előkelő Lampedusával. Köszönöm szépen.

Takáts József: Köszönjük szépen. Vári György korreferátuma következik.

Vári György: Köszönöm szépen. *Hozzászólás Radnóti Sándor írásához*, ezzel a frappáns címmel indul a korreferátum.

Különösen hálás vagyok a szervezőknek, hogy mintegy intézményesített formában tehetem azt, amit gondolkodással töltött időm tekintélyes részében – igaz, többnyire „vitapartnerem” fizikai jelenlétének hiányában – teszek: hogy Radnóti Sándorral vitatkozhatok. Ez persze mindig aszimmetrikus vitahelyzet, még gondolatban is, mert noha soha semmilyen intézményes viszony nem fűzött Radnótihoz, valamilyen értelemben mégiscsak tanítványának gondolom magam, ő egyike azon mértékadó szellemeknek, akiknek véleménye még akkor is orientál, ha intellektuális vonzalmaim – és ez gyakran van így – más álláspontok felé visznek. Most sincs egészen másként. Három pontban szeretnék hozzászólni Radnóti vitaindítójához.

Egyes pont: Az egyik a Radnóti Sándor által megidézett, Popper Leóhoz szóló Lukács-levél az esszéről: problematikussága, „életidegenségének” radikalitása, ami, noha maga nemigen beszél erről, nem marad hatás nélkül Radnóti írására nézve sem. Lukács arról beszél, hogy az esszéista és ezen belül a *par excellence* esszéista, a mások által létrehozott dolgokkal foglalkozó (ezt nevezi Adorno „alexandrinizmus”-nak) kritikus sajátos élménye „az intellektualitás, a fogalmiság mint szentimentális élmény, mint közvetlen valóság.” A schilleri terminus sejteti, hogy a kritikus nem képes közvetlenül hozzáférni az élethez, hogy az esszé végső befejezhetetlensége, a bizonyos tudást illető szkepszise és szabadsága valamiképp a le nem zárható reflexió soha be nem teljesülő vágya, hogy elérje a reflektálatlan életviszonyok

közvetlenségét és problémátlanságát (alighanem ez a vágyódás indította meg többek közt Thomas Mannt is *A lélek és a formák*-ban, ez a vágyódás lehet lélekrokonságuk egyik komponense). Az igazi kritikusnak csak – vagy legalábbis elsősorban – a forma jelent és közvetít élményt (vagyis valóban, ahogy Lukács és Radnóti írja, az esszé ilyen értelemben a modernitáshoz tartozó megszólalásmód). Ez az életidegenség radikalizálódik Szókratész megidézett alakjában, aki ilyen szempontból mintegy a kritikus észjárásának mintapéldánya, azóta sem meghaladható előképe Lukácsnál „paradigmatikus élet és sors az ő (mármint Platón – V. Gy.) formája (mármint az esszé – V. Gy.) számára... olyan erős volt ennek az életnek és ennek a formának az összhangja.” A legelső és legnagyobb esszéíró állandó esszétémája a legelső és legnagyobb „esszéember” volt, formakérdések és világnézeti kérdések eredendő egybeesésének szép példajaként. Ugyanis „Szókratész a végső kérdésekben élt mindig és minden eleven valóság oly kevésé volt eleven számára, mint közönséges embereknek az ő kérdései. A fogalmakat, amikbe az egész világot bekapcsolta, élte át a legközvetlenebb elevenséggel és minden más csak példázata volt ennek az egyetlen igaz életnek.” Vajon az esszéista-kritikus eszességtől különböző minőségérzéke, amelynek alighanem része némi pszichológiai érzék, valóságismeret is, hogyan viszonyul ehhez az idézethez? Amennyiben a művészetnek elhagyhatatlan komponense az érzéki, akkor már most kissé gondban lehetünk azzal, hogy Lukács szerint az abszolút esszéista, az abszolút kritikus lényegében egybeesik az abszolút teoretikussal. Különösen világossá válik ez, ha figyelembe vesszük a szöveg Nietzsche-hivatkozását: a görögök számára élmény és forma egybeesett, a forma, a szempont embere először a görögségtől idegen Szókratész volt, ad igazat Lukács Nietzschének, még ha ez őt, a hivatkozott filozófussal szemben, lelkesíti is. *A Tragédia születésének* kései előszavából tudjuk, hogy a teória és a vele egyként morál ellensége az életnek és a művészetnek, Szókratész pedig, mint ismeretes, legalábbis társtettes az antik tragédia meggyilkolásában. Alighanem innen, ebből a megkülönböztetésből ered az a nemzedékek óta terjedő laposság, amit Radnóti – saját pozíciójának védelmében is – joggal kér számon a kritikáról szóló írsaiban, hogy Lukácsnak nem volt ízlése.

Holott alighanem csak arról van szó, hogy Lukács esszéje megalapozta a Radnóti által (és én ezzel mélységesen egyetértetek) az esszé egy sajátos válfajaként kezelt kritika művelésének azt a formáját, amit a kritikus és a filozófus perszonalitójától remélhetünk. (Ez a típus a „nyugatos” kultúraeszmény számára mindig is gyanús volt kissé, ahogy azt Babitsnak épp *A lélek és a formákról* írt bírálata tanúsítja.) De vajon nem kéne-e megválaszolni azt a kérdést is, hogy mire élesíti ki, milyenné teszi a kritikus látást a kritikus és a művész, a kritikus és a tudós és a kritikus és az újságíró „perszonalitóját”? (Nem furcsa, hogy éppenséggel mindhárom Radnóti által említett kortárs magyar esszéista-kritikus szépíró is egyúttal? Mintha ez a típus reneszánszát élné napjainkban: a magyar irodalom doyenjei, Kertész Imre, Konrád György, Sándor Iván, Nádas Péter meg-

őrizték ezt a kettősséget, ahogy utánuk immár Menyhért Anna, Selyem Zsuzsa, Radics Viktória, Darabos Enikő, Kiss Noémi, Tompa Andrea, Szilasi László, Borbély Szilárd, Schein Gábor, Dunajcsik Mátyás, Krusovszky Dénes, Nemes Z. Márió, k.kabai lóránt, egy-egy felejtethetetlen alkalommal Térey János stb. is továbbviszi). Ami engem illet, a kritikus-tudós perszonalitójában mint karakterben, mint típusban annak ellenére sem hiszek, hogy számos példáját ismerjük, ez azonban valóban pusztán perszonalitói lehet megítélésem szerint, egy ember két különböző tevékenysége. A tudományos tevékenységből a kritikába látásmód nem, csak adott esetben valóban szükséges szakismeretek hozhatók át. Erről szeretnék beszélni hozzászólásom második pontjában.

Második pont: Az esszé meghatározására tett kísérletek majd mindig – így Radnóti írásában is – arra törekcsenek, hogy jól láthatóan megkülönböztessék az esszét a szaktudományos szövegektől és a szépirodalomtól. Csakhogy maga a klasszifikációs jellegű célkitűzés (az esszé mint műfaj) „tudományos” definícióra irányul, és ez mintha eleve idegen lenne az esszé természetétől, amit Adorno leginkább negatív íráskörül: diszkontinuitás, eretnecség az ortodoxiával szemben, tagadás, kritikai potenciál, szembeszegülés az uralommal, relativálás, a végső ismeret lehetőségének elbizonytalanítása. Radnóti vitába is száll szembeállításával: „Adorno [...] klasszikus esszé-tanulmányát az teszi problematikussá, hogy az esszéizmus és a tudomány kimutatott ellentétét egy túlhajtott tudománykritikára használja föl, s ezért – minden ellenkező szándéka ellenére – kritikátlanul válik az esszével szemben.” Nem lehetséges-e azonban, hogy minden ilyen szembeállítás tudományképe kissé sematikusvá válik? Egyáltalán, még messzebb menve, elgondolható-e az a liberális diskurzustér, amelynek igényét Radnóti állítja szembe Adorno balos indíttatású tudománykritikájával, ami a szubjektum–objektum–viszonyban nem tisztán megismerési, hanem elsősorban uralmi formát lát? Lehetséges-e azt mondani, hogy az esszének is megvan a maga sajátos terrénuma és a szaktudománynak is, sajátos attitűdök vagy a kérdések sajátosságai döntenek el, melyik születik meg végül az értekező tollán. Radnóti írása szerint a tudományos tevékenység „szigorú módszertani elveken nyugvó tervezet alapján építkezik, magasan specializált, s mindig tudatában van annak, hogy részterületeket dolgoz ki.” Csakhogy ez a leírás magában foglalja azt az előfeltevést, hogy a dolgok felbonthatóak ilyen részterületekre, ezek a részterületek megfelelő módszertani következetesség és szigor alkalmazásával kimeríthetőek és ezek remélt, majdani összege kiadja majd a területre vonatkozó teljes tudást. Ez az analitikusság és módszereszmény a humán tudományokban korántsem evidens, nem csak balos, hanem konzervatív támadás is érte, ráadásul az volt a legalaposabb, legkidolgozottabb, a Gadameré. De ha nem is fogadjuk el a hermeneutika igazságát a módszereszménnyel szemben, azzal szembesülnünk kell, hogy a tudásnak ez a modellje valóban csak léhasággként hagy teret az esszének, hiszen amennyiben minden megismerhető módszeresen, akkor mi az a

sajátos tapasztalat, amelyet az esszének kell felmutatnia? Persze, a „személyes tapasztalat”, csakhogy ez, mivel nem ismételtető meg tetszőleges alkalommal, nem falszifikálható, a voltaképpeni megismerés számára érdektelen, valami merőben szubjektív, ami semmiféle általánosságra nem tarthat igényt. Lehet-e más az esszé, mint tudománykritikai és „ismeretkritikai” (Adorno) forma, nem kell-e szükségképpen tagadnia a tudomány univerzális kompetenciáját? Nem szorul-e vissza különben valóban a Radnóti szellemes bevezetőjében emlegetett (és általam mélyen átértett) attitűdkérdéssé, kedéllyé, stílári vonzalommá, amit a vérbeli akadémiai ember joggal minősíthet pusztán magánügygyé, nyilvánossá tételét legfeljebb szellemes stílusgyakorlattá? Mi több, fentebbiekkel összefüggésben nem tagad-e mindenfajta munkamegosztást, specializációt, technokráciát is az esszé, nincsen-e ebben az értelemben – utópikus vagy resturatív – modernitáskritikus jellege is lényegében elkerülhetetlenül? Nem így véli-e maga Radnóti is később, amikor Báthori Csabáról beszél? Ő „nem szakemberként, hanem a *respublica litteraria* – némi szabadossággal: az irodalmi köztársaság – öntudatos polgárként szólal meg. Ez a szakszerűséggel – és az abból következő specializálódással – szembehelyezkedő pozíció korántsem felületességet jelent.” Egyszóval ezek az előfeltevések nem pusztán különböző nézőpontokat feltételeznek, hanem határozottan tagadják egymást. Még Max Weber Radnóti szövegében idézett levélrészletében is az áll, hogy az akadémiai tudományosság berkeiben befutott életpályával nemcsak összeegyeztethetetlen, de alighanem magasabb rendű is nála az esszéista működése. Ha így volna, abból következhetne-e más, mint az akadémiai tudomány intézményeinek szűkkeblűsége, fantáziátlansága, a fennállót igazoló és ahhoz igazodó kritikátlansága, minden eredeti szellemi megnyilvánulással szembeni nyárspolgári értetlensége? Megítélésem szerint lehetetlen egy olyan semleges terepét felvázolni a közös beszélgetésnek, ahol esszé és szaktudomány nem egymás riválisai.

Harmadik pont: Pár szót szólnék Báthori Csabáról, akinek esszéista életművét Radnóti elemzi: Radnóti úgy véli – és ebben kétségkívül igaza van –, hogy ennek az életműnek két alapvető és egymással összekapcsolódó bizonyossága: a világirodalom egysége és a magaskultúra határainak biztos kirajzolhatósága. Tehát érdeklődési területének kijelölése egyúttal *credója* is, minden újabb megszólalása tehát, pusztán tárgyválasztásával is: hitvallás egy már letűnt eszmény mellett. Ezek az előfeltevések azonban viszonylag könnyen válthatóak át – ezt Báthori nem is tagadja – például morális normákká is. A magasirodalom egyúttal értékvilágot is jelent, mi több, a megformálás követelménye is részben erkölcsi vonatkozású, humanista előírás, a nyers és barbár átszellemitésének igénye hozza létre azt, amit Báthori Csaba irodalomként ért meg. Apróságokra és kismesterekre is kiterjedő, alapos és láttató figyelme ellenére is rokona a Babitséna művészet szemlélete. Azonban lehet-e az esszé kísérlet és a bizonyosságok derűsen felforgató ellenfele, amennyiben morális és ezekkel összefüggő művészet szemléleti bizonyosságok terepe? Báthori

egy nagy hagyományú ízlés és kultúra finom tollú és művelt képviselője, de értékrendjének roppant erős normativitása mégsem teszi valódi kísérletezővé, esszéistává. Báthori ritkán lepődik meg, majd minden írásában felismerhetővé válnak, és majd-hogynem ugyanolyanként válnak felismerhetővé értékpreferenciái. Gergely Ágnesről szólva azt dicséri, hogy a költő „visszatér a régihez, régiebbhez és legrégebbhez, [...] művészete visszatér a nyelv izmusoktól megbolydítatlan territóriumába, abba az alkotói zónába, ahol nem esett meg még százszorosan a nyelvrontás eredeti bűne.” Báthori gyakran jelzi, „rég” eszményeitől semmivel sem hagyja magát eltéríteni, a kísérleteket, amelyeket körötte végeznek mindazok, akik az Újhold táján értett hagyományától elszakadnak, elsősorban az egységes és zárt magasirodalom világa elleni támadásnak tekinti. Ebben az értelemben, hogy legalábbis intellektuálisan megingathatatlan bizonyosságokból indul ki és ítéleteiben hozzájuk is tér vissza, életműve vitatható momentumaiban éppen nem bizonyul Báthori Csaba jellegzetes esszéistának, még ha az igazi esszészertőnek minden egyéb erényét nem is lehet elvitatni tőle. Hiányzik alkatából az a frivolitás, újdonságok iránti érdeklődés (és alkalmi felületesség is) ami, mondjuk, Szerb Antalt jellemezte. Az esszéista alkatnak ezt a tulajdonságát, a saját ítélőképességével szembeni szkepszist és derűs bizonytalanságot „a személyes kíváncsiság és kételkedés szükségképpen strukturális bizonytalansághoz vezető elemét” (aminek, ahogy Radnóti is világosan megmutatja, semmi köze a „módszeres kételkedés”-hez) a jelenlegi magyar mezőnyben én leginkább Bazsányi Sándor és Keresztesi József irodalomkritikaiban látom megmutatkozni. A világnézeti kritikától vagy esszétől ez a típus áll a legmesszebb, noha természetesen „a szempont prioritását” hirdető minden munka vagyis minden a Lukács Szókratésze értelmében vett esszé-kritika „világnézeti” valamilyen értelemben, a kérdések állandósága egy-egy művön vagy életművön belül, a perspektíva változékonysága szövegről szövegre dönti el, hogy mennyire. A mozdulatlan perspektíva dogmatikus esszét eredményezne, ez pedig fából vaskarika.

Köszönöm szépen.

Takáts József: Köszönjük szépen az előadást és korreferátumát.

A beszélgetés vagy a vita része következik a ma délután. Hogy átkötődjön az első rész a másodikkal, elkezdénem a hozzászólásoknak a sorát. Fűznék egy-két megjegyzést Radnóti Sándornak az előadásához, illetve Vári Györgyéhez is. Mind a kettő bíráló jellegű lesz, gondolom, ahhoz, hogy holnapra már megtöltsük ezt a színháztermet, muszáj rátenni egy lapáttal.

Radnóti Sándor előadásával nagyon sok mindenben egyetértek, néhány lényeges tételével meg egyáltalán nem. Ezek közül az első, amit most felhoznék, az esszének és a kritikának a viszonyával foglalkozó rész. Ha jól rekapitulálok, akkor körülbelül az az állítása, hogy az esszének eleve van valamifajta kritikai természete, amely részben modern eredetével, részben talán a hermeneutikus jellegével függ össze. És ez ahhoz vezet – mondja az előadásnak szövege –, hogy elvileg is lehetlenné teszi, hogy

az esszét megkülönböztessük az igényes értelmező és magyarázó műkritikától. Pontosabban az ilyen műkritika az esszé egy változata. A későbbiekben ennek a teoretikus megállapításnak a jegyében értelmezi a kritikavitát úgy, ahogyan hallhattuk. Hogy elvileg lehetetlen-e vagy nem esszé és kritika megkülönböztetése, azt most nem vizsgálom, de hogy gyakorlatilag én majd minden esetben különbséget teszek kritika, műkritika, illetve esszé között, ez egészen biztos. Őszintén szólva addig a pillanatig, amíg nem olvastam ezt a szövegében, Sándor, eszembe sem jutott, hogy ezt a különbségtételt ne kelljen megtennem. Bizonyos értelemben váratlanul is ért ez a nagyon határozott álláspont, hogy az esszé egy változatának kellene a műkritikát tekinteni. Konkrét példánál maradván, és egyben ki is szélesítve a vitát a nézőtér egy pontjára is: említetted például Bán Zoltán Andrászt mint az egyik kiváló esszéistánkat. Én Bán Zoltán Andrásra mint kiváló kritikusra gondolok minden esetben, és őszintén szólva sosem jutott eszembe, hogy kiváló esszéista is volna.

Szükséges ide azért egy teoretikus lábjegyzet is, miért is válszantanám szét őket. A műfaj kérdéséről van voltaképpen szó tehát, hogy hogyan tekintünk a műfajokra és a határeseitekre. Az én fejemben a kritika többé-kevésbé önálló műfaj, az esszé pedig műformáknak a gyűjteménye, gyűjtőneve. Talán ez is különbség az álláspontjaink között, de most ebbe nem mennék bele. Ha például regényt olvas az ember, azzal szembeülhet, hogy a regénynek a szövegét nagyon sok más műfaj kódja is működteti. Regényt olvasva időként felismerjük, hogy voltaképpen *romance*, időként azt ismerjük fel, hogy példázatként működik, időként eposzparódiával találkozunk benne, időként tanulmányrészei lehetnek, különböző beszédműfajokat idéz föl, parodikusán vagy másként egy regényszöveg – tehát e műfaj voltaképpen műfaji kódoknak a sokaságából áll össze. Valószínűleg ugyanez a helyzet, vagy hasonló a helyzet az esszével és a kritikával is, ami – még egyszer ismétlem – az én fejemben két különböző dolog. Tehát elképzelhető, hogy vannak olyan kritikák, amelyekben erősnek vélem olvasóként az esszének a kódját, felismerni vélem az esszének a kódját, de hogy ez nem minden kritika esetében van így, az egészen biztos. Ez a saját olvasói tapasztalatom: én legalábbis sok-sok kritika esetében nem ismerem fel az esszé kódjának működését, és vannak olyan kritikák, ahol meg felismerem. Vannak kritikusok, akiknél gyakorinak vélem, és vannak kritikusok, akiknél úgy látom, csak elvétve jelentkezik. Például saját magamra gondolva: az én kritikáimban, azt hiszem, ritka az esszé kódjának bármilyen fokú jelenléte. De hát lehet, hogy tévedek – mindenesetre ez volna az egyik vitapontom.

Vári György korreferátumának egy kis részletéhez szólnék hozzá. Részben érinti Radnóti Sándor fejtegetéseit is, természetes módon, hisz arra reagáltál, ugyanakkor ez a kicsi pont elég fontos pont. A korreferátumod utolsó mondata így hangzott: „A mozdulatlan perspektíva dogmatikus esszét eredményez, ez pedig fából vaskarika.” Ez az elgondolás az esszéről más mondataidban is megjelenik, mondjuk amikor Báthori Csaba életműve esetében úgy véled, hogy nem igazi esszéistáról van szó,

hiszen nem kísérletező. Tulajdonképpen egy erős normatív esszéfogalom működik itt a részedről, ami azt hiszem, praktikus nehezen volna tartható. Amikor ezt mondom, akkor a saját, az esszével való foglalatokódásomból indulok ki. El kellett olvasnom vagy ezer esszét, nem tudom mennyit, több százat biztosan, ahhoz, hogy összeállítsak egy közel ezeroldalas antológiát. És eközben azzal szembesültem, hogy ezeket a szövegeket a családi hasonlóságnak az elvén kívül nem nagyon köti össze más. Az esszé fogalmának megragadására való törekvés egyáltalán nem haszontalan, nagyon is termékeny lehet. De mégiscsak az a helyzet, hogy mindig találunk ellenpéldát – és ez a helyzet a dogmatikus kritika esetében is. Kiváló dogmatikus kritikát is írtak magyarul. Lukács Györgynek a *Szakadék Nagyszálló* című, eredetileg németül írt szövege erősen dogmatikus szöveg. Sinkó Ervinnek a *Don Quijote útjai* című esszéje erőteljesen dogmatikus szöveg, és még továbbiakat lehetne könnyűszerrel találni. És ezek a művek kiváló esszék az én véleményem szerint. Tehát azt mondanám, hogy ilyen és olyan esszé is van: dogmatikus is és antidogmatikus is. Nagyon érdekes kérdés, hogy miért? Valószínűleg a szóba hozott esszéket a családi hasonlóság elve alapján nem azért találjuk esszének, mert a antidogmatizmus szelleme él bennük, hanem valami másért találhatjuk őket esszének. Az esetükben valami más az ok. Más szövegek esetében pedig éppen a kísérletező szellem, a nem dogmatikus szellemük az, ami miatt rábólintunk, hogy igen, ez tényleg esszének tűnik. Hol ezért, hol azért bólintunk rá egy szövegre, hogy ez esszé, de nincs közös többszöröse ezeknek – ez a családi hasonlóság elve. Ezt a két megjegyzést szerettem volna előrebozsítani, és remélem, hogy a többiek követik a példám.

Mészáros Sándor: Az jutott eszembe annak kapcsán, amit Takáts József mondott, hogy az esszé mint műfaji szerződés az olvasóra vonatkozóan, Radnóti Sándor előadásában szerepel, amivel egyetértek, a minősítésével jelesül, hogy Gyergyai esszévilága lila. De attól még nem tekinthetjük, vagy nem zárhatjuk ki, mert rosszak, hiszen Mág Bertalan regényei krimik ugyan, és nem mondhatjuk, hogy nem krimik, noha rosszak. Spiró György *Feleségregénye* se jó regény, de ettől még regény. Szerintem ezt a minőségbeli különbséget zárjuk ki, mert ilyen értelemben egy normatív kritikai elemet von be alapvetően az olvasó és szöveg közötti szerződésbe. Tehát én ezt kevésbé tartom fontosnak, noha egyetértek azzal, hogy a Nyugat második nemzedékének nagyon sok kiváló esszéje lila szöveg, de ez nyilván egy időbeli távolságot is jelent, vagy egyszerűen azt kell mondanunk, hogy ezek rossz szövegek. De azt, hogy nem esszék?! Ez az egyik megjegyzésem.

A másik tulajdonképpen a fölsorolt és föl nem sorolt nevekkel kapcsolatos, főleg Vári György előadásával összefüggésben. Azt gondoltam, hogy az egész beszélgetés jobban tárgyalja majd, hogy teljesített az elmúlt 20 évben a magyar irodalmi esszé. Sándornak ebben igaza van: a kritikai szellem és az esszé közötti különbség jelenléte formálja ezt a nagyon erős elhatárolódást,

amit itt Takáts mondott. Én ezt nem egészen osztom, szerintem a határoknak a bizonytalansága élteti a műfajokat, újra és újra felülírja. Vári György felsorolásához, névsorához annyit: én nem látom ilyen fényesen a kortárs magyar irodalmi és művészi esszének az elmúlt 20 évbeli teljesítményét, pont a kritikai szellemnek a kikapcsolása miatt. Jelesül: nagyon kiváló írók, akik remek és nagyszerű irodalmi teljesítményeket értek el más műfajban, éppen az esszé műfaját áldozták föl, kikapcsolták a kritikai szellemet, így vált erőtlenebbé Esterháznak vagy Nádasnak, Konrádnak vagy másnak a teljesítménye...

Vári György: Elnézést, udvariatlan is voltam, hogy közbeszéltem, és ahhoz már nem volt képem, hogy ezt mikrofonnal tegyem, annyit mondtam csak, hogy ebből a nagyon hosszú felsorolásból nagyon tudatosan, jelzeten és nyomatékosan hiányzott egy név, egy különben kivételes jelentőségű író neve, Esterházy Péteré, aki a kéttucatnyi nevet tartalmazó felsorolásban nem szerepelt...

Mészáros Sándor: Én a felsorolt nevekhez fűződően is hiányérzetemet fogalmazom meg, hogy bizonyos periódusban Nádasnak kiváló kritika- és esszé kötetei jelentek meg, de az elmúlt 10 évbeli esszéírói teljesítményében elsősorban azt hiányolom, hogy nem könyvekről ír, amikhez a legjobban ért, nem arról beszél, hanem a pénzpiacok működéséről próbál írni, amihez egyébként nyilvánvalóan nem ért... a Deutsche Bank és a bankszakembereknek egy ilyen bináris oppozíciójával leírva a bizalmi és bizalmatlansági kérdést, nyilván a madarak szerelmi életéről is lehet hasonló bináris oppozíciókkal írni, és közben – és ez a legfontosabb – fontos könyvekről nem vesz tudomást. Egy olyan példát akartam mondani, csak nem akarom hosszúra nyújtani, hogy 1929-ben a Toll-beli Ady-vitában Kosztolányi, amikor egyedül marad, nagyon durva dolgokat ír le a kortársairól – joggal-jogtalanul –, mondjuk Móriczról. Viszont, és ez egy másfajta szolidaritás működését jelenti a magyar kultúrában, 1932-ben megjelent Móricz novellája, a *Barbárok*, s arról ír egy elég szoros szövegelemzést. Noha egyébként jogos lett volna, ha megsértődik, joggal sértődött volna meg a Móricz-nyilatkozat ellenében, de mégis ez a figyelem, ahogy működik, ezt nem tapasztalom a kortárs irodalomban.

A kritikusok teljesítménye jóval erőteljesebb, ők figyelnek, de a kortárs írók művészi esszéiben ezt a figyelmet nem tapasztalom. Nincs bennük a kritikai szellem, de ez azért van, mert kikapcsolták. Esterházy újabban megjelenő laudációinak és nekrológ-szövegeinek a legtöbbje a megudvarló beszéd körébe tartozik, és a kritikának a teljes visszavonása jellemző rá. De ez Nádasról Konrádig éppúgy igaz, mint Sándor Ivánig. Én ezt gondolom, hogy ez az elmúlt 10-15 év magyar irodalmi esszéirodalmának a legerőteljesebb fogyatékosága. Egyébként nagyon sokféle kitérő esszéista működik, de például a magyar irodalom olvasásában és a hagyomány újraértelmezésében nem jeleskednek. Márton László, Schein Gábor vagy Forgách András – én

is említhetnék olyanokat, akik kiválóak, és egy újabb nemzedék is ezt képviseli, de a legjelentősebb nemzedék – akár két nemzedéket is mondhatnék az elmúlt tizenöt évben – pont ebben a dologban nem jeleskedik. Kosztolányi akkor alig ötven éves, és Móricz sem több, de ez a viszonyuk vagy a vitájuk. Ma sem a vita mozzanata nem jelenik meg, sem ez a fölfedező szándék, az irodalomban megjelenő teljesítményeket figyelemmel kísérő szándék. Ez kicsit elkanyarít attól, amiről beszélünk.

Takáts József: Aki hozzászólna, keressen egy mikrofont...

Bazsányi Sándor: Találtam egy mikrofont... Amit Sándor előadásával kapcsolatban mondtál, hogy a te értelmezésedben nagyon kizárná ez a kettő egymást, hogy az egyiket, az esszét nem műfajnak nevezted, hanem kódnak. A másik pedig: a kritika műfaja. Én ezt egy kicsit erős állításnak látom, érdemes volna megnézni a szövegben, az előadás szövegében, hogy hogyan is bukkan föl, milyen jelzők társaságában ez a kritika. A kritika mint esszé, ugye, ezt írja Radnóti Sándor a szövegében, mint hallhattuk is, az igényes és átfogó kritika. Na most kíváncsi volnék arra, hogy ez a két szó mit jelent? Nekem van rá ötletem. Tehát mondjuk az „igényes” azt jelenti, hogy nyelvtanilag eléggé kidolgozott, nyugatos stíluseszményen iskolázott beszéd, ami – és erre, Sándor, utaltál is – a kritikai esszé mint meggyőzés technikai jellegét adná. A másik az „átfogó”. Ezt már nehezebben tudnám értelmezni. De erre is ad a szöveged különböző ötleteket. Például hogy az esszének és az esszé kódjával ellátható kritikai beszédnek van egy ilyen, hogy is mondjam, közösségi dimenziója, igénye, elképzelése, és nem véletlenül kötődik a 18. századi ízlésközösségek kialakulásához. Mondom, lehet öszvér műfajnak is tekinteni. De tényleg, ott miről volt szó: tökéletesen különböző ízlésű, elképzelésű, iskolázottságú – na ez persze nem teljesen igaz, ez az utóbbi –, tehát nagyon különböző emberek elkezdtek vitatkozni azon, hogy egy adott könyvről kinek mi jut eszébe. És ezen a ponton lehetne esetleg a Sándor által lezárt kritikai esszé definícióját tágítani, illetve egy másik aspektust felerősíteni. Tehát, mondjuk, van ez a meggyőző technikai igényessége vagy minősége az ilyen típusú esszének, vagy kritikának, vagy kritikai esszének, és mellette nem árt, ha megvan a ki nem számítható nyitottsága is. És ez megint csak az egymással vitatkozó emberek közösségét jelentené a háttérben, az átfogó jelleg közösségbe ágyazottságát, ahol még inkább arról van szó, amiről például Kant beszél: a retorikával mint a meggyőzés technikájával szembeállított szépirodalomról.

Az esszé mint kód, vagy mint műfaj, vagy mint öszvérműfaj lehetőséget teremt azoknak, akik figyelnek. Azért figyelnek, mert eléggé kiművelt, igényes nyelven szól a kritikus esszéista. És felfigyelnek rá, és akkor eszükbe jut, hogy hát tulajdonképpen ez a szabadság dimenziója, ami már kibújik a technokrata, hihetetlenül profi, de mégiscsak meggyőzéssel irányító, sőt befolyásoló jellegű beszéd alól. És akkor megjelenik annak az igénye, hogy szabadon lehet mást gondolni mondjuk Báthori Csaba esszéiben

vagy kritikai esszéiben kifejtett elképzeléseiről. És erre pont az jogosít fel, és akkor persze egy kicsit elkenem a különbségeket, ez a technikai értelemben vett meggyőzőségi igény, ez működteti a szöveget. Tehát mondjuk én ezt a kritikai esszét vagy esszéisztikus kritikát, amit nem tartok éppen rossz ötletnek, ennek a két aspektusnak a vonatkozásában tudnám megragadni. Van tehát egy ilyen technikai értelemben vett, kézben tartható igénye vagy aspektusa ennek a bizonyos öszvérműfajnak. Másfelől meg van az az előre nem kalkulálható, izgalmos, a vitapartnereket vagy akár saját magam vitatkozó másikját felszabadító, megszólító, a gondolkodás szabadságát serkentő dimenziója. És akkor én ezt nevezném meg az általad teljes joggal említett családi hasonlóság elv alapján két olyan tulajdonságnak, amelyek nem kell hogy megjelenjenek minden egyes kritikai esszének nevezett írásműben. De nagyon sokban megjelenik az egyik, és nagyon sokban megjelenik a másik, és jó esetben mindkettő, és talán lehetne is ilyen ideális esszéisztikus kritikát vagy kritikai esszét találni. De lehetne még szaporítani ezeket a családi tulajdonságokat. Számomra a referátum és a korreferátum nyomán ez a kettő nagyon erős, és nem azt mondom, hogy konstans, de már majdnem konstans tulajdonság.

Radics Viktória: Én nem úgy értettem Radnóti Sándor esszéjét, amit felolvastam, hogy összemosta volna az esszét meg a kritikát, hanem inkább úgy értem, hogy van olyan kritika is, amely átmegy esszébe, és esszévé válik. Itt az asztal mellett is többen ülünk, akikkel ezt gyakran előfordul, egyszerűen magától esszévé válik egy bírálat. Bán Zoltán András is legalább ugyanannyira esszéista, mint kritikus, meg lehet nála különböztetni a bírálatot és az esszét, de vannak olyan kritikái, amelyek esszévé váltak. Azt hiszem, hogy a nyelven múlik a dolog; kevés szó esett itt arról, hogy a legfontosabb, ami megkülönbözteti az esszét a kritikától vagy más említett műfajoktól, az a nyelve. Ugyanis az esszének a nyelve nem csak diszkurzív, ezért is tetszett nekem az „értekező líra”-fogalom, amit Szilágyi Júliától idéztünk. Tehát az esszé nyelvben lehetnek nyelvjátékok, lehetnek stilisztikai játékok, költői metaforák, allegóriák, szimbólumok stb. Az esszé nyelve eleven kell legyen. Szellemes. Egy jó esszének van szövegritmusa, finom kompozíciója. Az esszé nyelve kimondottan lírai is lehet akár, vagy szellemesen ironikus, frappáns, akár szatirikus. Ebben a műfajban is játszani lehet a nyelvvel. Miközben a másik fajta kritika, mondjuk úgy: a szigorúan értett kritika erőteljesen a diszkurzitív felé húz. Itt kapcsolódnék ahhoz a kérdéshez is, hogy vajon lehet-e dogmatikus az esszé? Én azt gondolom, hogy vannak dogmatikus esszék, viszont ha most megnéznénk ezekben az esszéknek a nyelvét, akkor lehet, hogy azt sütnénk ki, hogy ezekben az esszékben a dogma nyelvtanilag eleven, működik, nincs fából. És lehet, hogy azért tudjuk őket ma is élvezni, mert a nyelvük esztétikailag kidolgozott.

Dunajcsik Mátyás: Először ezzel a legutolsó dologgal vitatkozunk, ugyanis az eddigi hozzászólásokat hallgatva leginkább egy

furcsa ellentmondás járt a fejemben az esszével kapcsolatban. Többször is elhangzott, hogy az esszé a demokrácia valamiféle intézménye volna, a szabad véleménycseré közegében megvalósuló társas tevékenység. De szerintem van egy nagyon intim viszonya a hatalomhoz is – egyszer még arra is ragadtattam magam, hogy „hatalmi műfaj”-nak neveztem. Ezt úgy értettem annak idején, hogy például Nádas dogmatikus esszéi azért izgalmasak a számunkra, mert ezekben a szövegekben Nádas érdekel minket, és egyáltalán nem az, amit mondjuk a pénzpiacok működéséről mond. Vagyis van egy olyan beszédpozíció, ahonnan szinte bármi felhangozhat, mert az elhangzottakat maga a pozíció teszi érdekessé, függetlenül attól, hogy az elhangzottakkal egyetértünk-e. Ebben az esetben akár örületes sületlenségeket is mondhat, az olvasó számára akkor is érdekes, hiszen olvashatja lábjegyzetként az irodalmi életműhöz, és segítségül hívhatja annak a mélyebb megértéséhez.

És itt kapcsolódnék hozzá a meghatározási kísérletekhez.

Persze minden szabály alól vannak kivételek, de számomra ott kezdődik az esszé, amikor egy szerző vagy implicit vagy explicit módon kimondja, hogy „én”. Ha például egy kritikában valaki egyes szám első személyben kezd el beszélni, ott már nagyon valószínű, hogy elindult az esszé irányába. Ilyenkor tulajdonképpen az történik, hogy a szerző kockázatot vállal, olyan kockázatot, amit mondjuk egy tudományos szöveg szerzője nem feltétlenül: a saját bőrét viszi a vásárra, belerakja a személyiségét, a saját élményeit, és ezzel egyben le is válik a tudományos diskurzusról. Ilyenkor válik fontossá az, hogy az az én, aki ebben megszólal, milyen pozícióból beszél, hogy például Nádas Péter-i magaslatokból teszi-e ezt, afféle szellemfejedelmként, a körtefa árnyékából nyilatkozgatva ki a világról vallott nézeteit, vagy valami teljesen más módon.

Viszont ha belegondolok, hogy az esszének vajon mi lehet a természetes közege, én nem nagyon látok ilyet a magyar sajtóban. Azon kívül, hogy néha megjelenik az Élet és Irodalomban egy-két esszének nevezhető dolog, vagy a Magyar Narancsban, az irodalmi folyóiratokban megjelenő esszéket azért nem tudom ebbe a kategóriába sorolni, mert azt gondolom, hogy ezt nagyon specializált közönség olvassa, így nehezen tekinthető a „közbeszéd” részének – viszont az interneten fellelhető blogokon lévő szövegek egy része annál inkább.

Hiszen ott valóban arról van szó, hogy egy demokratikus véleménynyilvánítási közösségben véleményt közlünk, nem feltétlenül tudományos igénnyel. Ha végignézzük a Radnóti Sándor által felvetett ismérveket, azok szinte mindegyike ráillik a blogokra is: felelőtlenesség, felületesség, ötletszerűség, önkényes szubjektívizmus, a logikai szigor vagy az utánaolvasás megspórolhatósága – ez mind ráillik a blogokon megjelenő elemzésekre, irodalmi kritikákra, politikai analízisekre. Ilyenből rengeteget lehet találni, külföldi helyeken egészen magas szintűeket is, bár ez utóbbi magyar nyelven még eléggé ritka. Ezekben az esetekben viszont pont az teszi problematikussá a műfajt, hogy egy blogszöveg mögött nem feltétlenül látunk egy olyan tekintélyes

ént, mint mikor egy jelentős szépirói teljesítménnyel rendelkező szerző fejezi ki magát esszéformában.

Bazsányi Sándor: Csak egy rövid, iskolás megjegyzés, elnézést. Úgy lehetne mondani, hogy szükséges, de nem elégséges ez a bizonyos személyes „én”, amire utaltatok Nádas esszéi kapcsán. Hogy történetesen ha választ valamilyen tárgyat, ami nem ő, akkor mennyire másként olvassátok ugyanazt a hangfekvést.

Mészáros Sándor: Erőteljesen vitatkoznék. Hogy valamiféleképpen hozzátartozik a szellemi pozícióhoz, hogy valaki érdekes hülyeségeket beszél, ez a diszkurzív logikának teljesen ellentmondó dolog. Már bocsánat, én azt gondolom, hogy az ő életművében nagyszerű értekező prózai, kritikai szövegek vannak, amelyek visszakereshetőek, Thomas Mann naplójáról például. Más helyen meg szörnyűségeket ír. Az elmúlt 15 évnek egyik legkínosabb politikai vitája volt mind a két részről: Konrád és Nádas vitája a délszláv bombázásokról. Az egyik Milošević-párti beszéd egy humanistától, Konrádtól. A másik meg a tábornokok által eldöntött ténynek a héja típusú megéneklése volt. Egyik kínosabb volt, mint a másik. Szerintem éppen azzal tiszteljük meg a szerzőket, ha azt mondjuk, hogy hülyeségeket beszélnek. Erre azt mondjuk, hogy hülyeség.

Selyem Zsuzsa: Szerintem némiképp utópikus, amit Mátyás most elmondott arról, hogy a blogműfaj már önmagában demokratikus teret nyitna, hiszen a hierarchia itt is újratermelődik. Bár az kétségtelen, hogy az internettel a demokrácia esélyei hihetetlenül megnöttek. Ugyancsak a hierarchia versus demokrácia szempontját figyelve: egyetértek Mészáros Sanyival abban, hogy tulajdonképpen nem Nádas dönti el, hogy ő most hatalmi beszédet folytat, hanem mi, olvasók, amennyiben kultikusan viszonyulunk hozzá. Hiába figyelmes, kérdező és több lehetőséggel operáló Nádas Péter esszéje, ha valaki el akar ájulni tőle, előbb-utóbb el is fog ájulni. Harmadszor, ugyanebből a szempontból reagálva az eddig elhangzottakra: vitatom, hogy az esszé hatalmi műfaj. Azt gondolom, hogy az esszé valóban az énnel kezdődik, de nem hatalmi énnel, hanem formálódó, kérdező, kísérletező énnel. A hatalom meg akarja őrizni a pozícióját, emiatt stabilitásra törekszik, azt akarja, hogy semmi ne változzék. Önmagát evidenciának tekinti, nem kételkedik. Az esszé viszont a folyamatos gondolkodásnak és az újrakérdezésnek a tere, alapvető viszonyulása a dolgokhoz nem a birtoklás, hanem a kockázatvállalás.

Takáts József: Moderálnék egy picit, Orsolya, ha gondolod, szólj hozzá és utána megadnánk a lehetőséget Radnóti Sándornak és Vári Györgynek, hogy ők reagáljanak az elhangzottakra.

Milián Orsolya: Igyekszem röviden hozzászólni. Egyfelől én Takáts tanár úrral értek egyet a tekintetben, hogy magam is úgy éreztem a Radnóti tanár úr írásában, hogy kicsit összemosódik

benne az esszé és a kritika. Tehát mintha az esszé fogalmába automatikusan odaértené a kortárs kritikai diskurzusokat. Én nem hiszek a műfajok stabilitásában, nem gondolom azt, hogy precíz különbségeket tudnánk tenni például a regénytípusok között, vagy akár a kritikátípusok között. Azt gondolom, hogy a műfajok átjárhatóak, ugyanakkor az olvasottságunkban, az irodalmi háttértudásunkban természetesen kialakulnak kódok, kialakulnak az egyes szövegcsoportokkal kapcsolatos előfeltevéseink, amelyek mentén hagyományosan megkülönböztetjük a műfajokat. Ezeket a kategóriákat egyébként viszonylag képlékenyen kezeljük, nem véletlenül szoktak műfaj-átértékelések is bekövetkezni. Magam is úgy látom, hogy az esszé versus kritika ügyében legfeljebb arról lehetne beszélni, hogy a műbíráló esszéisztikus vagy rendelkezik időnként esszéisztikus futamokkal. Ugyanakkor magam is határozottabb különbséget tennék a szövegtípusok között. Persze ez nehéz lenne, nem tudnék most csípőből mondani egy esszédefiníciót, tehát, hogy mik is volnának egész pontosan azok a kritériumok, amelyek alapján egy szövegről azt állíthatom, hogy esszé. Hogyan és mitől ismerem föl? Miért fogadom el például *A magyar esszé antológiája* 4. kötetében szereplő szövegeket esszéként? Szent István *Intelmeit* pedig miért nem? Műfaji szempontból természetesen adódhatna egy válaszkísérlet, ami az előadásban és a korreferátumban is megjelent, illetve most, azt hiszem, Matyitól hallottuk ezt a leghatározottabban. Ez a híres „személyiség”-kérdés, vagyis az én színrevitelének a kérdése volna, amiről – nyilván Montaigne erős hatása alatt – azt gondoljuk, hogy ez volna az esszének a fő *différentia specificája*, tehát hogy magamról kezdek el beszélni, magamból vagy az olvasmányélményeimből indulok ki, és aztán ezt kitérítom, elkanyarítom univerzális világmagyarázatok felé vagy a szövegértelmezések felé. Nyilván attól függően, hogy éppen mi a vizsgálat tárgya. Ha az esszének, vagyis a „kísérletnek” az eredetét veszem számításba, akkor egyetértek, hogy ez műfaji jellemző volna. De a dolog nyilvánvalóan bonyolultabb annál, amit mondtál, Matyi, és vitatkoznék is veled: attól, hogy egy műbírálóban szerepel az „én” szó, vagy használja a szerző ezt a grammatikai jelet, attól az még nem lesz esszé, és nem is lesz feltétlenül esszéisztikus. Az „én” használata üres retorikai játék is lehet. Másrészt, ahhoz a közhelyhez szeretnék hozzászólni, amely szerint az esszéisztikus beszédet vagy az esszét mint a személyességnek a műfaját meg kell különböztetnünk a tudományos értekezéstől vagy az értekező prózától mint a személytelenség műfajától. Ez egy abszolút bevett elgondolás a két diskurzus elkülönítésére. Szerintem az esszé és a tudományos értekezés viszonya már Magyarországon is – külföldön pedig különösen –, sokkal bonyolultabb, sokkal árnyaltabban működik. Manapság, például egy újhistorista tanulmányban, teszem azt, Stephen Greenblattól, vagy a személyes kedvencemtől, W. J. Thomas Mitchelltől abszolút megszokott dolog, hogy induktívan jusson bizonyos következtetésekre, igenis a saját életéből, hangsúlyozott szubjektivitással merítsen példát. Azt kezdje el feldolgozni, és aztán innen jusson el különféle nagy kulturális narratívák értelmezéséhez. Ezzel együtt nem gon-

dolom, hogy emiatt ezek esszék lennének, akadémiai közegben is jobbára esszéisztikus betétekkel megírt értekezéseknek szokás ezeket tartani. Szóval, az „én-ség” szerintem nem elégséges az esszéhez. De nézzük a személyesség-személytelenség kérdését! Itt azért a tudományos beszédmód kicsit mintha dogmatikusnak, nagy igazságmondónak lenne elgondolva. Noha szerintem nem állíthatjuk, hogy az összes honi tudományos értelmző közösségre jellemző volna az a diszpozíció, hogy én jól megmondom neked, mi az igazság, hogyan kell valamit olvasni, és hogyan kell érteni például a 20. század irodalomtörténetét. Van természetesen ilyen tudóstípus is, de egyre több olyan szerző van – és akkor mondanék neketek, például Bezeczy Gábor, Hajdu Péter, Bényei Tamás vagy Havasréti József –, akik kifejezetten puhább, jóval relativisztikusabb, párhuzamos igazságokkal dolgozó szövegeket írnak. Bocsánat, kicsit hosszú voltam.

Radics Viktória: Én még annyit tennék hozzá, hogy az esszének van egy olyan változata, amit én a jobbik formájának mondanék akár, amikor az esszéírónak az énje egy magányos én. Tehát aki nem képvisel semmit, nem egy iskolának a képviselője, vagy nem tartozik sehova. És itt térnék vissza Nádashoz: én úgy veszem észre, hogy neki gyönyörű esszéi is vannak, és mindig akkor jön az a rossz íz az ő esszéiből, amikor afféle magas értelmiségiként szólal meg, magas lóról beszél. Amikor magányos íróként, törekeny individuumként ír esszét, akkor jó, de amikor fölveszi a képviselőt, tehát a liberális *hoch*-értelmiség, egy elit réteg és kultúra képviselőt, akkor válnak ezek az esszék olyan rosszízűvé. Tetszésemről vagy nemtetszésemről függetlenül, akárcsak Orsolya, olyan esszét is el tudok képzelni, amelyben egy tudományos vagy politikai közösség tagjaként, vagy akár egy elmélet képviselőjeként szólal meg valaki, mégis esszéisztikusan.

Radnóti Sándor: Nagyon sok minden merült föl, és nagyon sok minden természetesen azzal fenyeget, hogy visszahullunk oda, ahonnan kiindultunk. Nevezetesen, ha megkérdeznék bennünket, hogy mi az esszé, akkor nem tudjuk, ha nem kérdeznék meg bennünket, akkor ezzel szemben tökéletesen tudjuk. Én két dologhoz akarok hozzászólni: az egyik ez a kritika és esszé kérdése. Ez nagyon fontos része a szövegemnek, és itt te [Takáts József] egy intuíciónról adtál számot, mondjuk az egy nagyon erős intuíció volt. Hiszen azzal erősítetted meg, hogy soha eddig erre még nem gondoltál. Ez nagyon meglepett engem, valóban. Nagyon meglepett, és csak arra tudok gondolni, hogy te a 4. kötetet gondoztad, ami irodalomról szól, és a 3. kötetet, ami nem irodalomról szól, azt nem te gondoztad.

Ha az embernek ilyen intuíciója van, akkor helyes azt az intuíciót a történelmi kérdésekkel reflektálni. És akkor azt látjuk, hogy az, akit mindközönségesen a modern esszé atyjának neveznek, Sainte-Beuve, a nevezetes „hétfőiben” (*Causeries du lundi*, 1851–62, 15 kötet; *Nouveaux lundis*, 1863–68) hogyan ír. Ember legyen a talpán, aki meg tudja különböztetni ezt a kritikától, hiszen nincs olyan kritikátörténet, amelynek ne lenne,

ne lennének ezek a *lundik* a sarokpontjai, és ugyanakkor tradicionálisan úgy vélik, hogy a modern esszé innen indult ki. De egy másik próbát is tehetünk, nevezetesen azt a próbát, hogy beszéljünk a maradandó kritikákról – ugye, ez egy örök játék, a megbukott kritika, a megbukott zenekritika, mulatságos könyvek is jelentek meg és jelennek meg állandóan a világon, hogy hát micsoda óriások estek ki a rostán. És néha azt látjuk ezekben a megbukott kritikagyűjteményekben, hogy óriási kritikák is vannak bennük. Ennek a legnagyobb magyar kritikus, Arany János a fő példája, hiszen Arany János méltó személyről nemigen írt kritikát. Na most: mik a maradandó kritikák? Nagyon erősen érzem, hogy ahol egy kritika megmarad, azt esszének nevezhetjük, és itt nem látok elvi lehetőséget esszé és kritika megkülönböztetésére. Ez tehát az én intuíción egy kicsit erősítve történelmi adalékokkal, de lehetne másokat is mondani: Dr. Johnson, a kritikátörténet alapító atyja. Nagyon meglepne, ha Dr. Johnsonnak a Shakespeare-ről szóló tanulmányát nem esszének neveznék. Az nagyon meglepne, ha nem volna esszé. És az is nagyon meglepne, ha nem tekintenénk kritikának. Ez volna az egyik megjegyzésem.

A másik megjegyzésem Vári Gyuri korreferátumához szól. Befejezted azzal, Gyuri, hogy a dogmatikus esszé nem lehet esszé, és erről nagyon jó érvek hangoztak el, Takáts Jósoktól is, Dunajcsik Mátyástól is. Valóban, nehéz volna elképzelni Nádasnál dogmatikusabb esszéistát, és valóban kritizálhatjuk, mondjuk, Lukács kései esszéit, melyek nagyon erősen dogmatikus esszék – néhány kivételtől eltekintve: ilyen csodálatos kivétel a *Minna von Barnhelm*-ről szóló kritikája és esszéje, ami egy kései remekműve Lukács esszéisztikájának. De általában a német realistákról, a nagy orosz realistákról szóló irodalomkritikái, esszéi állandóan utalnak valami levezetettségre, valamilyen deduktív levezetettségre, hogy ez levezethető abból az elméletből, amelyet ő ki dolgozott vagy ki fog dolgozni. Ez egy tipikus problémája és kritizálható része ennek az esszétípusnak. De kétségkívül dogmatikus esszék vannak, és azt kell kérdeznünk, ez hogyan lehetséges.

De egy kis dogmatizmust benned is látok, Gyuri, ezen írásodban. És ez a dogmatizmus pedig ott mutatkozik meg, ahol fel akarod erősíteni egészen más pozícióba a tudománynak és az esszéisztikának az ellentétét, és ki akarod zárni. Én békülékenyebb hangot ütöttem meg, amelyben helye van a tudományos megközelítésnek és az esszéisztikus megközelítésnek. Te pedig azt mondd, hogy itt egy harci terep van, amelyben az esszéista soha nem békélhet meg a tudománnyal. De azért nézzünk meg egy pár példát, mert megint jól jöhet a történelmi reflexió. Ugye, Max Weber idéztem, ezt a nagyon furcsa nyilatkozatát, melyben Laskra hivatkozik. A 20. század első felének egyik legnagyobb filozófusa, vagy hát miután meghalt az első világháborúban: a legnagyobb filozófiai tehetsége, aki azt mondja egy még ép akadémiai világnak a keretében, ami ma már rég nem ép, és Magyarországon aztán különösképpen nem, hogy ne doktorálj, hogy ne habilitálj, mert ez nem a te pályád. És még azt is elisme-

ri Max Weber, hogy az akadémiai munkával szemben ez esetleg magasabb rendű volna. Ezt talán nem gondolja egészen komolyan, de mindenesetre nézzük meg Max Webert. Max Webernek szisztematikus tudományos munkái mellett – tehát a gazdaság és társadalom hatalmas kötetei mellett – ott van a tudomány mint hivatás, a politika mint hivatás: minek nevezzük ezt másnak, mint esszének? Vagy mi másnak nevezzük Szűcs Jenő *Három régióját* [*Vázlat Európa három történelmi régiójáról*], mint esszének? Tehát én nem vitatom azt, hogy a tudomány-modellek között van egy erősen igazságkritikai, modern modell, de a tudomány eszménye mögött továbbra is fennáll annak az aprómunkának a feltételezése, ami egyszer azt jelenti, hogy ülünk a könyvtárban magányosan, adatokat gyűjtünk, ismeretekre teszünk szert. És ebből felépítünk valamit, ami egy épület, és semmilyen eredményünk nincs, hogy ezt az épületet mi magunk tudnánk befejezni – beletesszük a tudományos közösségnek a világába, folytassa más, vagy döntse meg más. Ezek tipikus tudományos magatartások, amiket nem fog megváltoztatni ez az egyébként néha nagyon üdítő és nagyon helyes relativizmus, amely a tudomány eszményét megközelíti. De ha most így gondoljuk el a tudományt, akkor fordul a tudós az esszéhez, amikor olyan intuíciói vannak, olyan elképzelései, amelyeket nem tud ilyen szolid módon bizonyítani, akár egy élet munkájával sem tudja ezt bizonyítani, éppen ezért a bizonyíthatatlanság fenntartásával mégis megpendíti, mert szükségesnek érzi elmondani, hogy Európának olyan különböző régiói voltak a vallás alapján, amelyek mélyen meghatározzák még ma is az európai magatartást. Vagy hogy mit jelent a politikai hivatás, és így tovább. Ebben az értelemben nem hogy perszonalunióra gondolok a tudós és az esszéista munkájával kapcsolatban, hanem néha valóban feladata a tudós, hogy kilépjen a tudósi magatartásból, és mint esszéista jelenjék meg.

Vári György: Én mindig azt szoktam ígérni a hozzászólásaim elején, hogy rövid leszek, és aztán jóformán soha nem leszek rövid, úgyhogy most nem ígérem. De nagyon fogok igyekezni. Legutoljára fogok reagálni arra, amire legelőször kéne reagálnom, az én szövegemről elmondottakra. Elnézést. Az egyik kérdés, amelyről beszélni szeretnék, Nádas nevének sűrű említésével van kapcsolatban, ez az univerzális kompetenciával rendelkező megszólaló megszólalásának a műfaji besorolhatósága. Azt gondolom, hogy a civil beszéd teljes magyarországi hiánya idején az egyik lehetséges megszólalásmód éppen az esszé volna. És mi ilyenkor „lemegmondóemberezzük” azokat, akik nem szakkérdésekhez akarnak szakértőként hozzászólni, mondván, hogy most már nincs szükség arra, hogy az író vízvezetékyszerelőként is tevékeny legyen, hiszen immár demokrácia van, ahol a szakértők majd jól megoldják a szakkérdéseket, a diktatúra legyőzése lényegében a politika végét is jelentette egyszer és mindenkorra, vagyis összekeverjük a demokráciát a technokráciával. A másik oldalon pedig tekintélyes humán értelmiségiek univerzálkompetenciájukat szokták kinyilatkoztatni szünet nélkül, és lényegében

e két álláspont között folyik húsz éve a vita, pedig ez zsákutca szerintem, ha a megszólalás lehetséges pozícióit kell megtalálnunk. Világos, hogy ha valakiben nem merül föl, hogy egy olyan morális dilemma esetében, amelynek nyilvánvalóan nem lehetséges maradéktalanul kielégítő megoldása – bombázzunk, vagy ne bombázzunk, Konrád György kontra Heller Ágnes, ezek a kiváló fők, akiket én egyébként nagyon becsülök, tucatnyi évvel ezelőtről – óvatosan kell fogalmazni, mérlegelni kell, és így tovább, az nagyon nem helyes. Némely értelmiségi kis hazánkban egyetlen szituációban se mondja azt, soha, hogy nem tudom, és ez egészen elképesztően mulatságos számomra, mindent, kivétel nélkül mindent tudnak. Azt gondolom, hogy ez a civil beszéd megszólaláskrisisével függ össze. Ott vannak, lényegében máig, akiket általában cikizni szoktunk, az Illyés Gyula pozíciójából beszélő értelmiségiek. Adott esetben ezt elméletileg elvetik, gyakorlatilag pedig használják, pedig szerintem van más lehetősége is a közügyekben való civil megszólalásoknak, de ezt még nem találtuk meg. Nulladik megjegyzés beszűntetve.

Az első megjegyzésben – Bán Zoltán András. Egyetértek továbbra is Sándorral, hogy – az én intuícióm szerint is – lényegében a kimerítő kritika az esszé egyik válfaja. Neked, Taki, amikor Bán Zoltán Andrásra gondolsz, eszedbe nem jutna őt esszéistának gondolni. Mi a helyzet akkor az életműnek olyan darabjaival, amelyek praktikusán nem lehetséges, hogy kritikák legyenek, egyszerűen azért, mert nagyon régen született szövegekről szólnak, mint például a 19. századi házasságtörési regényekről szóló szöveg, ami szerintem a legnagyobb írás, amelyet Bán Zoltán András valaha életében írt. Számos olyan munkája van még, amelyeket bizonyosan nem nevezhetünk kritikának, de azt hiszem, minden további nélkül nevezhetünk esszének. Az ő életművében én nagyon is látom ezt az átmenetet, azon írásaiban is, amelyekben nem ennyire egyértelmű a helyzet.

Dogmatikus esszé. Próbáltam bevezetni valamiféle, belátom, nagyon körvonalazatlan megkülönböztetést a dogmatizmus és a világnézeti kritika kapcsán a korreferátumban. Én nem dolgoztam ki, ti pedig ennek megfelelően nem vettétek figyelembe. Ha valaki képes rákérdezni a saját világnézetére valamilyen módon, amennyiben a világnézeti esszé odafigyel arra, amit olvas és engedi magára hatni, fenntartja legalább a lehetőségét annak, hogy ő nem tud mindent tökéletesen, akkor nem dogmatikus. Ha világnézete korrigálható-alkítható olvasmányélmények által. Én ebben az értelemben dogmatikus és jó kritikát, esszét továbbra sem tudok elképzelni. [*Takáts Józsefhez*] Elolvastál néhány ezer esszét, és arra jutottál, a családi hasonlóság elvén kívül semmi nem köti össze őket. Tehát volt valamilyen előzetes szelekció, elolvastál néhány ezer szöveget, és mindről tudtad már, hogy ezek esszék. Tehát bizonyos szövegek csoportját kiválasztottad, amelyek egyáltalán szóba jöhettek, mint esszék, ennek a szelekciónak voltak szempontjai, feltehetően az, hogy a hagyomány ezeket valamilyen módon kijelölte esszének. De hát a hagyományt mégiscsak alakítják azok, akik előttünk éltek, nekik is feltehetően voltak meghatározott szempontjaik akkor,

különbözők nyilvánvalóan, hiszen különböző időkben különböző személyek alakították, de mindenkinek voltak valamiféle elgondolásai – ez állította össze a hagyományunkat, hogy mi az, amit esszének tekintünk. És ez mégiscsak azt igazolja, hogy a valamiféle szempontkeresés irányában tett erőfeszítéseink nem illegitimé, annál is inkább, mert hát különben miről beszélnénk, tehát vitadinamikai értelemben is, ha megállapítjuk, hogy nem mehetünk semmire, és minden meghatározásunk reménytelenül kihagy számtalan szöveget, amivel nem tud mit kezdeni, akkor nincs is tovább beszélgetni valónk.

A következő pont. Radics Viktória azt mondta, hogy Radnóti Sándor mintha azt mondaná, hogy van valamiféle átmenet kritika és esszé között, de szerintem nem erről van szó. Ebben a tekintetben Radnóti Sándor meglehetősen világosan fogalmaz, és azt mondja, hogy az igényes és átfogó kritika az esszé egyik alcsoportja. Lényegében ennyit akartam mondani.

Takáts József: Egy olyan pontot ragadnék meg, amivel részben reagálnék az elhangzottakra. Mondtátok, milyen sokat segít a történelmi reflexió; szerintem is így van. Nekem az volt a benyomásom, amikor az említett esszéantológiát szerkesztettem, hogy a magyar esszé történetében, úgy érve most: amióta azt feltételezhetjük, hogy egy ember azzal a tudattal ült le az íróasztalhoz, hogy esszét fog írni, tehát nagyjából az 1840-es évek közepe tájától kezdve az esszé fogalma – az, hogy mit értenek esszé alatt – minimum egyszer 180 fokos fordulatot ment keresztül. Amit az 1850-es években esszének értenek, az szinte semmilyen formában nem felel meg az 1930-as években használt esszéfogalomnak. A fogalomnak a jelentéstartalma, azon kívül, hogy az értekező próza körébe tartozik, szinte teljes mértékben kicserélődött. És aztán még később is módosulásokon, táguláson ment keresztül a fogalom. Tehát ilyen értelemben, ha nagyon szabatosan akarnánk fogalmazni, ami persze beszélgetésben nagyon nehéz, írásban sokkal könnyebb, mindig meg kellene mondanunk, mindig indexálnunk kéne az esszé fogalmát, amiről beszélünk, hogy ez most a 1.0-ás variáció, vagy most a 2.0-ásnál tartunk. Az itt kialakult vitában az egyik döntő kérdés az értekező lírának a kérdése, illetve hogy az énnak a megjelenése milyen nagy mértékben konstituálja az esszét. Tudomásom szerint az első szöveg, amely ezt nagyon világosan és egyértelműen hangsúlyozta a magyar esszére vonatkozó reflexióban, egy 1924-es Turóczi-Trostler-írás, ami Babits Mihály esszéiről íródott. Ő a magyar esszéről beszélve paradigmaváltást állapított meg, mondván, hogy korábban is neveztek mindenféle dolgokat esszének, de azokból hiányzott ez a bizonyos lírai összetevő, az énnak a jelenléte a szövegben, úgyhogy tulajdonképpen azok unalmasak, porosak, érdektelenek, már alig bírjuk végigolvasni őket. Gyulai Pál, Péterfy Jenő – írta Turóczi-Trostler – hát az nagyon régen volt, húsz éve vagy tíz éve volt, mindenesetre nagyon régnek tűnik. Egyszóval, a magyar esszé történetében az én hangsúlyos jelenléte történelmi fejlemény, s a 19. századi esszék esetében ez a kritérium nem áll fenn. Arany János esetében sem

áll fenn. Arany Jánosnak a kritikái – kritikák; vitatható nyilván, hogy melyik szövege esetében jut eszünkbe az esszé. Nekem nagyon kevés szövege esetében. Rendszeresen tanítom őket, de nem szoktam ilyen kontextusban tanítani. Akire biztos, hogy esszéíróként gondolunk, mondjuk Péterfy Jenőre, aki egészen biztosan az egyik legjelentősebb magyar esszéista volt, nos, az ő szövegeiben sincs ott ez a bizonyos én. Kései modernista értelmezők kellene ahhoz, hogy az mondják, Péterfy titokban voltaképpen önarcképet rajzol, mikor Kemény Zsigmondról ír, s a Szophoklész-esszéjében valójában titkos vallomás tör elő belőle. Az a bizonyos én nincs ott manifeszt módon a szövegben, kései modernista értelmezők szükségesek ahhoz, hogy ilyeneket lássanak benne. Tehát az a helyzet, hogy a 19. század esszéi esetében ez a bizonyos lírai összetevő hiányzik, de a 20. századból is tudunk sok-sok szerzőt mondani, aki (szerintem) esszét írt, és nincsen benne az esszéiben ez a lírai összetevő. Például Rónay Györgynek a katolikus egyház különböző nagy szentjeiről vagy nagy alakjairól írott esszéiben nincs benne ez az összetevő, miközben azt gondolom, hogy azok is esszék. Tehát mindig van ellenpélda. Noha nagyra becsülöm Szilágyi Júlia esszéről írott értelmezéseit, de túl erősnek találok a líra jelenlétének a hangsúlyozását az esszében, inkább azt fogadnám el, amit az elmúlt másfél évtizedben – különben a Sándor kísérletéhez egy ponton nagyon hasonló módon – Mikola Gyöngyi írt az esszé kapcsán, amikor Polányi Mihálynak a „személyes tudás” fogalmával operálva próbálta meghatározni az esszének a jellegzetességeit. Azt gondolom, ez pontosabb vagy jobb kísérlet, mint a sokértelmű műnem-fogalom használata, noha értem, hogy mire gondolhattott Szilágyi Júlia, és mindazok, akik lírainak nevezik az esszét.

Radnóti Sándor: Valóban vannak olyan esszék, amelyeket valaha az író és az eredeti közönség nem tartott esszének, és ma esszéként olvassuk őket. Evidensen nem ilyen a *Szent István király intelmei Imre herceghez*. De ilyen az emlékbeszéd, az akadémiai emlékbeszéd, a 19. század egyik legfontosabb intézményes műfaja, amelynek sokkal szigorúbb retorikai szabályai voltak, mint amilyenek az esszéknek ma ismeretesek, és amelyeket ma már nem úgy olvasunk, mint akadémiai emlékbeszédet. Elsősorban egy elhangzó szöveg volt, és nem egy olvasott szöveg. Ezek, és még számos ilyen műfaj – sokkal szigorúbban retorizált vagy sokkal szigorúbban retorikatradiciók alapján álló műfaj – ömlött bele az esszé tradíciójába.

Dunajcsik Mátyás: Én Szilágyi Júlia meghatározása mellett érvelnék egy kicsit. Közben nekem is eszembe jutott egy ellenpélda, aminek kapcsán talán felfejthető, miért tartom az értekező líra definícióját járható útnak. A líraiságot ugyanis tekinthetjük olyan személyességnek is, ami nem feltétlenül állít maga mögé egy látható, és a szerzővel azonosítható ént. Ellenpéldaként – aki a szövegeiben nem mondja azt, hogy én – bennem Nemes Z. Márió merült fel, főleg a képzőművészeti tárgyú munkái, amiket nem lehet nem esszének nevezni, viszont nem lehet tudományos

szövegnek sem. Ezek a szövegek egyáltalán nem egy személyes, önéletrajzi énből indulnak ki, mégis nagyon erősen táplálkoznak abból a *lírai* teljesítményből, Márió költészetéből, amit éppen az jellemez, hogy egyfelől hihetetlenül személyes, időnként kínosan személyes rétegeit mozgatják meg a gondolkodásnak, másfelől egy végtelenül elszemélytelenített, nem autobiografikus pozícióból hangoznak fel. És ha ebből a szempontból nevezük az esszét értekező lírának, ahol tehát feltételezhetünk egy olyan személyiséget is, vagy egy olyan ént, ami a saját hiányát állítja – akkor ebbe ez is belefér, meg a szokványos önéletrajzi líra is, amit általában is nagyon iskolásan esszének szoktunk nevezni, ahogyan például Radnóti Sándor indította a maga szövegét egyes szám első személyben, a saját jellemgyengességéből bontva ki az nyitóbekezdéseket. Szóval ezzel a csavarral szerintem áthidalható ez az ellentmondás.

Mészáros Sándor: Én az esszének vagy különféle más műfajoknak, akár beszédformáknak ilyen normatív meghatározásokkal való elkülönítését nem tartom olyan túlzottan lényegesnek. Épp Takáts említette, de bármelyik példát is említhetném, hogy a mostani ifjúságom előtti ifjúságban az volt a legszörnyűbb tudományos minősítés, hogy egy kritika impresszionista. Azt hiszem, hogy ennél szörnyűbb nem volt, nemcsak a német iskola környékén, hanem egyáltalán. És az elmúlt 10-15 évben az irodalom nemcsak hogy újraolvasta, Angyalosi és mások ösztönzésére, hanem egyszerűen más feltételek közé került a kritika. Azok az új felületek, amelyek korábban nem voltak megbecsültek jelentős kritikusok által, tehát nem használták, hanem elsősorban a folyóiratkritika működött, azok az impresszionista kritikától nyilván ösztönzést kaptak. És ilyen módon nem iktatódott ki a 70-es, 80-as években a századelő impresszionista kritikája. Én magam is néhányat elrettenésül olvastam, azt is gondoltam, hogy jó nagy marhaság. Amit pedig a mostani magyar irodalom esszéhiányának tartok: fontos és kevésbé fontos könyvekre vonatkozóan a figyelem öregedett el, nem a kritikusok részéről, hanem elsősorban az irodalmi esszé jeles művelői részéről. Fontos könyvek megjelennek, ez a Nyugat nemzedékének természetes eleme volt, akár európai könyvet olvastak, akár magyart, azonnal reflektáltak, és ez a figyelem kopott el mára. Továbbá: a tudomány és az esszé vonatkozásában. Mindig fontos, hogy milyen kérdésirányokat tud megnyitni vagy nem megnyitni egy szöveg, ez releváns. Ilyen értelemben nem különbözik a kettőnek a dolga, bizonyos tudományos módszerek vagy válaszok elévülhetnek, de ami elevenné tesz akár egy esszét, akár egy tudományos jellegű szöveget, hogy milyen kérdéseket tudott feltenni, és nyilván ez a kérdező mód sokkal erőteljesebben része az esszének, és nem lehatárolt, hogy hol végződik. Mindig minden újraértelmeződik, mondjuk Kemény Zsigmond írásművészete. Nem volt nagy reneszánsza, de meggyőződés, hogy Kemény esszéisztikája az egyik legelevenebb hagyomány, noha most sem nagyon sokan olvassák.

Radics Viktória: Szerintem az említett esszéíró személyességnek egyik jellegzetessége az is, hogy a teoretikus elmével szemben áll az esszéírói lelkület. Ennek egyik jellemzője lehet az alexandrinizmus, amit fontos fogalomnak tartok Vári György beszédéből. Az alexandrinizmus a nem szisztematizált kulturális tudás, mely akár bizarr kulturális és szellemi kapcsolatok észrevételére vagy feltételezésére, meglepő kapcsolatok megteremtésére is képes. Másrészt az esszéíró esetében gyakran nem csupán olvasatról, hanem intenzív műélményről van szó; az esszéista a teoretikus elmével szemben megírja az olvasmány általi érintettségét, illetve a befogadói élményt és a befogadói tapasztalatot. És ebből indul ki. Manapság, amikor egy elég skolasztikus kultúrában élünk, melyben az elméleti tanulmányok vezetnek, és az elméleti olvasottság sokkal nagyobb, mint a primer irodalomé, fontosnak érzem ezt a különbségtételt a tudás, a műveltség és az erről való írás két fajtája között. Egyszerűen a szisztematikus és a nem szisztematikus, akár kaotikusnak mondható tudásformák között. Az esszé az utóbbinak ad hangot. Mondhatni: a primer, a születő, az érzéki gondolatnak. Mely nincs kodifikálva, rakoncátlan, eredeti, diszciplínába nem foglalható, vagyis „fegyelmetlen”. Szabad, a kifejezésformáját tekintve is. Amikor pedig az életről szól az esszé, akkor éppenséggel a kaotikus gondolatok rendezésére, a „nyers” életjelenségek gondolati feltöltésére képes. Talán megkockáztatható, hogy az esszé az egzisztens tudás műfaja. Az egzisztencia és a gondolat találkozási pontjából szól.

Vári György: Kicsit finomítanám, amit már előbb visszavontam, a tudományfilozófiai megkülönböztetést feladom, abban, mondjuk, hogy Adornónak nem volt igaza. De például azt gondolom, hogy abban viszont van valami meglepő – most intézménykritikai jelleggel –, hogy a Nyugatról megjelent két éve egy nagy tanulmánykötet, ezt előzte meg a Nyugat éve és Szomor Dezső életműkiadása.

Ekkor jelent meg egy nagyon fontos Szomor-esszé is egy méltán megbecsült kortárs költő tollából a Holmiban, Téreyéből; nem olyan rég történt, hogy Somlyó Zoltán újraolvasásának egy egész kötetet szentelt Szálinger Balázs; Tandori Dezső évtizedek óta, de újabban Cserna-Szabó András és Bán Zoltán András, és nagyon sokan mások próbálják elmesélni, hogy Szép Ernő mennyire fontos. És így tovább. Ezek a nevek nem, vagy legfeljebb felsorolásokban megemlítve szerepelnek az említett kötetben. Az akadémiai irodalomértelmezés nem veszi a fáradságot, hogy futólag elmagyarázza, miért téved az élő irodalom számtalan jeles képviselője abban, hogy érdemes volna foglalkozni fenti szerzőkkel. Egész egyszerűen nem reagálnak, még elutasítólag sem. Ezt a példát számtalan másikkal lehetne kiegészíteni.

Dunajcsik Mátyás: Persze, az intézmények megcsontosodhatnak, amennyiben léteznek. A mostani beszélgetésünkkel nekem az a bajom, hogy úgy beszélünk az esszéről, mintha annak volna egy természetes és nagyon jól működő, létező közege a magyar

kultúra és a magyar intézményrendszer szerkezetében. És én ezt baromira nem látom.

Hogy csak egy példát hozzak fel, Mészáros Sándorét, aki a külföldi könyvek felé irányuló figyelmet hiányolta: én évek óta gyözködök különböző kritikai fórumokat arról, hogy lehessen magyarul nem megjelent könyvekről kritikát közölni a magyar sajtóban. Mindezidáig egyetlen egyszer sikerült ezt a dolgot megcsinálnom, többnyire azonban merev ellenállásba ütközöm mindenhol, és itt még csak a kritika területén járunk, aminek legalább van egy létező intézményrendszere.

Az esszéről viszont azt gondolom, hogy még a kritikánál is kevésbé kellene, hogy irodalmi folyóiratokban jelenjen meg. Radnóti Sándor is úgy fogalmazott, hogy az esszének szélesebb a közönsége, mint egy tudományos szövegnek; én azt gondolom, hogy akár az irodalomkritikai szövegekénél is szélesebb lehet a közönsége, és jelenleg nem látom a magyar kultúra szerkezetében azokat a belépési pontokat, ahonnan egy ilyen beszéd fölhangozhatna, és elérhetne egy olyan közeget, ami nem feltétlenül és szakmaszerűen és kizárólag az irodalommal foglalkozik.

Bazsányi Sándor: Nekem érdekes tanulság volt, amit Mátyás is mondott, hogy volt valami összbenyomása erről a beszélgetésről. Amit, Viktória, a végén mondtál, az utolsó gondolatmenetemben, hogy tényleg nagyon sokszor akkor kerültünk az esszédefiníció bűnének a közelébe, amikor valamivel szemben, valamiféle reaktív pozícióból vagy pózból, vagy nem tudom, honnan próbáljuk megfogalmazni, hogy mi az esszé. Mondjuk az előbb a teoretikus beszéd, az irodalomra vonatkozó másodlagos, agyonteoretizált, kilúgozott beszéd – ami tulajdonképpen önmaga paródiája – felől próbáltuk megfogalmazni, és már majdnem defenitíve meg is tudtuk fogalmazni, csak valami visszafogott. Majdnem megfogalmaztad az esszédefiníciódat, ami akkor „hiba” lett volna. Mert innen nézve úgy tűnik, mintha az esszé – és többször elhangzott a formula, hogy esszéisztikus – egy vírus volna. Többféle mutációban létező vírus, ami ezeket meg azokat a műfaji definícióval elérhető testeket megtámadja. Lehet, ez a dogmatikus mit tudom én, micsoda, a teoretikus mit tudom én, micsoda, amit meghatározhatunk. És akkor vannak olyan testek, amelyek ki vannak szolgáltatva ennek a vírusnak, az esszéisztikusnak elkeresztelhető víruscsoport valamelyik mutációjának. És akkor ott hirtelen megragadhatóvá válik – egy bizonyos aspektusból – az esszének elnevezhető, családi hasonlóságok alapján működő vírustenyészet egyik sajátos formája. De innen nézve erős állításokat lehet tenni, mint ahogy a tiéd is erős állítás volt, Gyurié is, meg voltak itt erős állítások, de korántsem definíciók.

Radics Viktória: Radnóti Sándor mondja, hogy az esszé a mindenkor tévedések fenoménja, úgyhogy így vagyunk mi is talán ezekkel a meghatározási kísérleteinkkel, nyilvánvalóan most is egy esszét írunk itt közösen. Tévedni szabad. És igen tanulságos.

Szegő János: [*a közönség soraiból*] Megütötte a fületem a magyar esszé kifejezés, nem tudom melyikötök mondta, nem akarok hungarikumot csinálni akár a magyar esszéből, de tényleg érdekelne, hogy szerintetek van-e valami karakterisztikussága, illetve hogy mennyi ebben a belső fejlemény, és mennyi volt az adóptálás? Érdemes megnézni, hogy koronként mikor hatott inkább a francia kultúra, a német, az angolszász vagy mostanában talán egyre inkább az angolszász, és ezt bekapcsolhatjuk ebbe a posztmodern tematikába. Illetve ami még érdekelne, hogy szerintetek mennyire határozza meg az esszékultúrát a nyelv? Tehát hogy milyen nyelven íródik és következképp olvasódik jó esetben, ha olvassák is a megírt esszét; bár Mátyás szkeptikus megjegyzései arra utalnak, hogy többen írják, mint ahányan olvassák az esszéket. És a nyilvánosság szerkezete, meg a kortárs irodalom, amit Mészáros Sándor emlegetett, azzal is kéne szerintem foglalkozni. Tehát minthogyha a provincializmusnak és az ebből való kitörésnek az örök meghatározottsága a magyar esszé történetének lenne egy ilyen állandó sormintája. Elnézést, inkább újabb kérdésekkel bombáztam ezt a tényleg asztali beszélgetésre emlékeztető esszékompozíciót, amit itt képviseltek. Szóval hogy a magyar esszé esetében a nyelv mennyire határozza meg az esszének a panorámáját?

Dunajcsik Mátyás: Csak egy nagyon rövid megjegyzés: érdemes megnézni, hogy az utóbbi években magyar nyelven, kötetben megjelent legjobb esszéket – ha Kertésznek a legnagyobb teljesítményeire vagy Nádas legsikerültebb esszéire gondolunk, mert vannak neki ilyenek is – majdnem mind Németországban, felkérésre írták, különböző díjak kapcsán vagy konferenciák keretében. Ezek a szövegek német közegben, német közönség előtt, első alkalommal élőszóban bizonyára német nyelven hangoztak el (a közmondásosan bőkezű német honoráriumokról nem is beszélve), ez a tény pedig igazán szolgálhatna a magyar közönség okulására is. Persze nem mindig történik így, csak ez jutott eszembe a nyelvvel kapcsolatban, hogy például a közeg így határozza meg az esszét: itthon például alig vannak a németországiakhoz mérhető díjak, a *dankrede*, vagyis a köszönőbeszéd intézménye pedig szinte teljesen ismeretlen.

Bán Zoltán András: [*a közönség soraiból*] Csak azért szólnék hozzá, hogy legyen miről beszélgetni a büfében. Én az értekező líra helyett azt mondanám, hogy értekező dráma. Az esszének a drámaisága jóval erősebb, ezt most komolyan mondom, mint a líraisága.

Dunajcsik Mátyás: A Bán Zoltán András-esszéknek egész biztosan...

Bán Zoltán András: ...jó, maradjunk ennél, a *Főitést* nem említettétek, pedig azt egy színházban gond nélkül elő lehetne adni. Egy komplett örültnek a monológját...

Dunajcsik Máttyás: Az nem dráma, az opera!

Bán Zoltán András: Voltam Münchenben Kertész egy esszéjének felolvasásán, ez egy előadás volt egy színházban, Münchner Kammerspiele, ami az ottani Katona. Szóval a lényeg az, hogy az esszének nagyon erős a drámaisága, Szókratész is dialógusokban van stb. Ezek evidensen drámai jellegű dolgok. Azt viszont nagyon fontosnak tartom, amit Szegő fölvetett. Össze vannak mosva a magyar dolgok. Az angol esszé szerintem egy spéci eset. Kézbe veszünk egy Eliot-kritikakötetet, ott aztán tényleg nem tudjuk megkülönböztetni a kritikát az esszétől. Nem is merül fel a kérdés, azt hiszem, egy ilyen esetben. Én azt gondolom, ami a Holmiban hátul van, az kritika, ami elöl, az esszé, kész. Köszönöm.

Ismeretlen a közönség soraiból: Nekem is van egy definícióm, hogy amihez lábjegyzet van, az már nem esszé.

Takáts József: Én *A magyar esszé antológiája* IV. kötetébe szándékosan beválogattam egy olyan szöveget, amely mintha esszé volna, és amelyikben egy rakás lábjegyzet van. Prohászka Lajosnak a Pascalról szóló írása emlékbeszédnek készült, a Magyar Pedagógiai Társaság előtti emlékbeszédnek, mégis telis-tele van lábjegyzettel – s én esszének minősítettem. Sok példa van, Vajda Mihály például mesterfokon ír lábjegyzetes esszéket.

Egy valamire még válaszolnék Szegő János kérdéséből: a nyelvre vonatkozó kérdés nagyon okos kérdés, de nagyon okos ember kéne, hogy legyek, hogy tudjak rá válaszolni. És még olyan szöveget sem ismerek, amely érintené a kérdést. Történetileg lehet nyilván ezt-azt mondani, hogy a magyar esszé története hogyan alakult: nyilván érdekes fejlemény, hogy a magyar esszé története nem Montaigne, meg nem Bacon hatása nyomán alakult ki, hanem Macaulay-val kezdődött, az Edinburgh Review recepciójával kezdődött, s ez nagyon sok mindent meghatároz. Montaigne-t olvastak korábban is, de abból nem lett magyar nyelvű esszétradíció, meg természetesen Bacont is olvastak, egyebek között azok is olvastak Bacont, akik Edinburgh Review-t olvastak az 1840-es években, és elkezdtek magyar esszét írni, de Baconból nem az esszéi a fontosak számukra, hanem a tudománnyal kapcsolatos tézisei az érdekesek. Szilágyi Júliának van egy írása, *A szó erdélyi-es fényűzése?*, s e címben a fényűzés szó egyben esszédefiníció is. Arra céloz, hogy a műfaj autochton magyar fejlődését vissza lehet keresni az erdélyi emlékirók műveiben, hogy ez a jellegzetes esszéhang voltaképpen más, esszé előtti műfajokban munkálódott ki, Bethlen Miklósnál és Mikes Kelemen leveleiben.

Mészáros Sándor: Bocs, vicceset akartam mondani, egyszer hallottam, még 20 évvel ezelőtt mondták, hogy ahol pontatlanok a hivatkozások, vegyék ki a lábjegyzetet, és közölgétek le esszéként. Ahol viszonylag megbízhatóak: az a tanulmány.

Második nap

Kiss Noémi, Bán Zoltán András és Szegő János a közönség soraiban

Karádi Éva: Szeretettel köszöntöm a mai vita friss és üde résztvevőit.

Ahogy Takáts József azért kaphatta a moderálás feladatát, mert kiadott egy kiváló esszéantológiát, én talán azért, mert egy esszéfolyóiratot szerkesztek. Nagyon izgalmasnak tartom a témát, és kíváncsian nézek a további vitáink elébe.

A mai előadónk Selyem Zsuzsa, felkérem, tartsa meg előadását.

Selyem Zsuzsa: Előadásom címe: *Cápáinkkal, tévéműsorainkkal, csillogó kiegészítőinkkel. (közelítési kísérlet)*

A diktatúra hatását társadalmi folyamatokra, intézmények állapotára, emberek magatartására, érzelmeire és ízlésére nem nagyon lehet túlbecsülni. Évtizedekkel bukása után sem. Már csak azért sem, mert a diktatúra nem semmiből egy új világ, hanem – sokan, sokfelől elemezték ezt – egy adott társadalom

reflexeinek, hagyományainak megmutatkozása, az emberek tájékozódása, ízlése, szervezkedési szokásai szerint.

Ha győz a rosszabbik énünk. Persze, nézőpont kérdése: sokak számára a tekintélyelvűség, a kényelmi megfontolások elsőbbsége, az alibik keresése, a világ egyetlen elvre redukálása, a szabályok aszerinti alakítása, hogy mindig én legyek (legalább az erkölcsi) a győztes – nem rossz, dehogyis, inkább kívánatos. Ahogy válságos időkben rendszerint kívánatosabb lesz egy „erőskező ember”, aki kivezesse az országot a bajból. Huszonegy évvel a rendszerváltás után Magyarországon is, Romániában is, amint a választási eredmények elháríthatatlanul jelzik: kívánatos.

Mindazok, akik abban a privilegizált helyzetben élnek, hogy rendes oktatásban részesültek (volt, mondjuk, bár egyetlenegy hiteles tanárunk), olvasnak-beszélnék idegen nyelveken, módjukban áll hosszabb ideig nyugaton élni, és létük fenntartásáért nem kényszerülnek rabszolgamunkára – ... –, értetlenül és

nehezen palástolt megvetéssel tekintenek azon embertársaikra, akik szentül meg vannak győződve, hogy nincs más megoldás, mint meghúzni magad, teljesíteni a főnök parancsait, ott és azt tapsolni, ahol és amit a többség tapsol stb.

És embertársaim legyintenek arra az elkényeztetett szabad-ságmaniásra, aki vagyok.

És joggal: mert hiába jövök én Kanttal és kiskorúság-fogalmával, hiába az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatával*, a jobbnál jobb Nádas-, Kertész-, Sontag- vagy Jelinek-esszéekkel, amelyek pontosan megrajzolják türannoszi hajlamaink természetrajzát, és azt is pontosan, hogy ez hova vezet, hiába: nem értik, hiába: unják.

Mi meg nem tudjuk elképzelni, miért nem értik, mikor annyira egyszerű.

Egyszerű: nekünk, akiknek nem kell minden este leinnunk magunkat/sorozatokat néznünk ahhoz, hogy a létfélelmünk csituljon, és végre aludni tudjunk. Hogy valami jó is legyen az életben, bazmeg.

Mit mondhatok erre?

Mit mondok először is a folyamatos nyelvi agresszióra, mely annyira általánossá vált a magyar nyilvános térben, hogy a köznap kommunikáció szintjén alig hallani mást? (Mindenkinek van erre példája, engem idén júliusban egy idős nő megjegyzése vágott földhöz, amint kinézett a HÉV ablakán, látta a hátizsákos fiatalokat, és minden önvédelmi reflex híján, mintegy leírólag így szólt a vele utazó idős férfinhoz: van náluk sátor meg isten fasza.)

Gyorsnak gyors.

És szerintem, ha próbálunk valamit kezdeni korunk társadalmi adottságaival, nem sápítózni kellene, nyelvrendőrért kiáltani, vagy a beszélőt azonnal besorolni valamelyik periférikus társadalmi csoportba, hanem a durvulást dekódolni. Miért frusztrált nyelvében a magyar? Mit tettek vele a 20. század diktatúrái? Ezt mennyire és hogyan bírta feldolgozni? A kreatív, vicces, önkritikus magyar nyelv miért csak a kiválasztottaké? Miért nem tanítják ezt az iskolákban? Mert mit tanítanak az iskolákban?

Ez utóbbi kérdésre van válaszom, bár ne volnék ennyire biztos a dolgomban. A magyar iskolák elsőprő többségében (Erdélyben különösen) a hivatalnoknyelvet próbálják a gyerekek torkán lenyomni, úgy kell „fogalmazniuk”, ahogy élő ember nem beszél, nem ír. Valamiféle passzív, körülményeskedő nyelven – nem tudom elhárítani azt a feltételezést, hogy mindez azért jó a pedagógusnak, aki ezt műveli nap mint nap, mert így biztosan nem hozza zavarba őt a gyermek személyes megnyilvánulása. És azért jó az oktatási rendszernek, mert ugyan azt állíthatja magáról, hogy megtanította írni-olvasni az embereket, viszont jól el is zárta előlük a saját vélemény kifejtéséhez, személyiségének árnyalt megformálásához szükséges nyelvi eszközöket. A gyerek elég hamar rájön, hogy ez az egész nem róla szól, és uzsgyi a számítógép elé, ahol ő végre a maga (és sajnos: a világmindenség) ura. Ha meg az élet úgy hozza, hogy beszélnie

kell, akkor alig állnak artikulált kifejezések a rendelkezésére. És miért? Ismétlem: mert megvonták tőle. Mert tudálékos nyákot adtak emberi szavak helyett. Mert nem engedték megszólalni, míg el nem sajátította a személyes véleménykifejtésre tökéletesen alkalmatlan, választékosnak titulált, valójában uniformizáló, keresett nyelvi paneleket. (És ne hízelegjünk magunknak, vagy ne gondoljuk hogy ilyen egyszerű volna a helyzetet orvosolni: van kortárs mű is, amely ezen a mesterkélt, szépelgő nyelven szóval meg, és van többszáz éves szöveg, ami minden indoktrináció nélkül a mindannyiunké lehetne, ha adnák.)

Az iskolarendszer egésze – még ha az alternatív oktatási formák el is indultak a rendszerváltáskor – 20 év után sem bírt kilépni a porosz-diktatórikus, a diákot (adott esetben a szülők kifejezett kívánságára) elnyomni próbáló szemléletből (sikertelenül, mert már visszaütnek), és most éppen megint fordulat van: pénzügyi források híján (állítólag, de például Romániában milliárdokat költenek újabb ortodox templomok vagy futballstadionok építésére) még diktatórikusabb, még elnyomóbb oktatás felé. Parancsolni, elvárni, fegyelmezni, tiltani gyors és olcsó, türelemmel kihozni a gyerekekből rejtett tehetségüket, a jól végzett munka jutalmazástól/büntetéstől független szimpla örömet – hát az időigényes, s így drága is. Parti Nagy prózájából (például) ugyan közös tudásunkká válhatna, hogy mi van, milyen élettörténetek vannak egy-egy iszonyatos káromkodás mögött, és volna rá lehetőség, hogy ne a tünetet tiltsuk, hanem a valóságot formáljuk, de hát az is időigényes, a parlamenti ciklusokban gondolkodó hatalomnak már csak ezért is éri meg az iskolákat visszaterroizálni. Másért is megéri: a hatalom legfőbb politikai eszközét, a bünbakképzést kockáztatja azzal, ha kiépül egy megértésre alapuló társadalom.

De térjünk vissza kérdésemhez: két diktatúra után miért lesz a 21. században kívánatos a zsarnoki rendszer, miért csak az értő kevesek kiváltsága belátni, hogy hosszú távon ez mindenkit sújt, a zsarnoki rend fölzábal előbb-utóbb mindent és mindenkit, és az értő kevesek mi a csudáért vannak maguk közé zárva, hogy helyeseljenek egymásnak napestig, míg ott kint valami egészen más folyik.

Miért maradt az értő kevesek dolga a zsarnokság-analízis. A második világháború után berendezkedő diktatúrában, a legvilágosabban Kertésztől tudjuk, tabu volt (hagyták, hogy tabu legyen) a magyarok dicstelen részvételéről beszélni honfitársaik elhurcolásában, tömeges kivégzésében, javaik eltulajdonításában. A *Sorstalanság* a hetvenes években előbb meg sem jelenhetett, aztán mégis kiadták, de eltussolták – a világ szeme elé a reménytelen kilencvenes években került. A Rákosi- majd Kádár-rezsim elemzése (Romániában a Gheorghiu Dej- majd a Ceaușescu-érát) 21 éve meglehetősen kaotikusan folyik, a titkosszolgálatok archívumait manipulálják, s csak igen kevesen szereztek meg a készségét annak, hogy a föltárt információkról megállapítsák, hitelesek-e. Végül is nem csak ebben a két országban használja az éppen uralmon lévő párt a titkosszolgálati iratokat manipulatív, közvetlen szavazatszerzési céllal.

Mindenesetre azt elérte a titkosszolgálatok irataival rendelkező pártpolitikai apparátus, és persze az őt békén hagyó civil szféra, hogy korunk kérdéseihöz ne férjünk hozzá. A kilencvenes években a magyar kultúrában, örületes késéssel, valahogy Auschwitzcal kellett szembesülnünk – és látjuk, mit okoz ez a „valahogy”, mikor a szembesülés értelmiségiek (szellemi és érzelmi) munkája és előjoga maradt. Mit okozna: az ország nagy része érzelmileg nem képes feldolgozni a második világháborús tényeket, úgy érzi, önmagát kell megtagadnia, hazaszeretetését, hűségét azzal, hogy elismeri a magyar nép felelősségét. Önbecsülésének feltételévé válik az idegengyűlölet. Mintha csak azt szerethetném, csak ahhoz lehetnék hűséges, aki tökéletes, és az enyém.

Aztán anélkül, hogy egyik modern zsarnoki rendszert megértettük volna, az új évezredben jött a következő téma, amiből az országok teljes lakosságához a média az ügynöklistákat, élő személyek pikánssá montírozott botrányait juttatta el, de nem azt a tudást, hogy mi működtette a kommunistának nevezett diktatúrát: a zsarnoki politikai berendezkedés egyfelől (ami éppen mostanában vált kívánatossá), a csendes kollaborálás, az egyéni értékmentés, kis juttatásokért kis árulások másfelől (ezek meg jól beették magukat a kelet-európai népek szokásai közé).

A társadalomkritika prominenseit lefoglalták a valóban döbbenetes és megkerülhetetlen közelmúlt merő tényei; a volt államszocialista országok nagy részében nem indult arról vita, hogy valóban a szabadpiaci társadalom (föltéve, *ad absurdum*, hogy létezik szabadpiac rabokként élő emberekkel) hozza-e el a szabadságot és a demokráciát a szisztematikus butítás évtizedei után, egy olyan korszak után, amelyben ha valamit komolyan, teljes szívvel akartál csinálni, vagy kiutasítottak az országból, vagy önszántadból emigráltál, esetleg titokban, egészen kis körben, a nyilvánosságtól elzárva, komoly kockázatot vállalva tetted a dolgod.

A posztdiktatórikus közelmúlt azon problémái, amelyeket minden előzetes felkészülés nélkül magukénak érezhettek volna az emberek, nem jelentek meg a nyilvános beszéd szintjén. Vagy megjelentek, de nem ott, ahol elérte volna őket. Vagy elérhette volna őket – az internetről előbb-utóbb minden folyóirat letölthető –, de nem volt érthető. És magukra maradtak cápájukkal, tévéműsoraikkal, csillogó kiegészítőikkel.

Mindeddig közvetlenül egy szót se szóltam választott témánkról, az esszéről, de most szükség lesz a személyességére, másképpen nem tudom a gondolatmenetemet követni. A következő lépésben ugyanis e szöveg átalakul párbeszéd-kísérletté, melynek egyik résztvevője nagyjából képes elemezni a jelenkori társadalmi problémákat, a másik résztvevő viszont úgy él, ahogy a legtöbben: napi 10-12 órát dolgozik, 2 óra elmegy közlekedéssel, szusszanni nincs ideje (ezt hiszi legalábbis), nemhogy olvasni, gondolkodni. Egyik hétvégéről a másikra él. Na, ide kéne közös nyelv. Nincs. Mindaddig, míg mindkét résztvevő saját nevelésének, élettapasztalatainak képviselője, nincs. Annyira különböző dolgokat tartanak természetesenek. Az egyik le kell pakolja előbb a magával hozott kultúranyagot, a félszóból utalásoknak,

*name-dropping*nak, kontextuális iróniának (ha volt): vége. Csak az megy vele, ami benne van. A másiknak is nyilván le kell pakolnia ezt-azt, föltéve, hogy reális párbeszédéről, és nem hatalmi helyzetet kifejező pszichologizálást, bábáskodást próbálok megformálni.

Nem tudom, te mit kell lepakolj ahhoz, hogy beszélgesünk. Csak azt tudom, hogy egyedül kell mennem, ha tényleg beszélgetni szeretnék.

Mit mondok például arra, hogy (nem prózát írok, tehát fordítok:) *törődj a magad dolgával, vedd észre már, hogy nincs mit tenni, a világ életedre tör, húzzál hát falakat, és nyugtasd magad amivel bírod: nemzeti fennsőbbéstudattal, lokális, ám mindenre kiterjedő hatalmaddal, plasztik-javakkal. Örült sebességgel helybenállással.*

Hogy a világ olyan, amilyenné mi tesszük? Hogy bár nem néz vissza ésszerűen ránk, ez nem is gond: felnőtt emberként tudomásul veszed, hogy nem kell mindent megoldani, hogy az a jó, ha sok megoldás van, és egyik sem tart örökké?

De szerintem az lenne a jó, ha mindenki elfogadná az én megoldásomat, ami örökké tartana.

És mi a te megoldásod?

Dolgozz és szórakozz.

Rabszolga-megoldás.

Most kioktatsz? Elbeszél a fejem fölött? Te külön vagy? Változott valami attól, ahogyan te próbálsz élni? Nem dobod el a szemetet, s akkor mi? Attól még bokáig szemétként járunk.

Nézd, tévedtem: semmi jogom rabszolgázni. Próbáljuk meg máshonnan: szereted a munkád? Nem untat az a szórakozás, amit kínálnak neked? Az ismétlődő filmek, számítógépes játékok, szerencségepek, a rádiók monoton zenekínálata?

Kit érdekel, hogy szeretem-e a munkát vagy nem? A munka pénzért van. Nem érzésért. Ha érzek valamit, az inkább félelem attól, hogy elveszítem. A szórakozást nem, nem unom, az ismétlődés megnyugtató.

Nem kellene félned attól, hogy elveszíted a munkád. Nincs joguk indok nélkül elbocsájtani valakit.

Még hogy elbocsájtani. Úgy kirúgnak, a lábaddal se éri a földet. Ha pofázol. Ha nem húzol rendesen. Ha bajban van a cég.

És ez szerinted rendjén van? Igazságos?

Nincs mit tenni.

Miért nincs? Félsz?

Igen.

Én is. De attól sokkal inkább, hogy én is azt tegyem, amit gyűlölök, ráadásul úgy, hogy más kénye-kedvétől függjön az életem.

Kb. így, csak élesben – végül is nem lehetetlen a közös nyelv megkeresése, elég, ha szónoklás helyett szóhoz engedjük egymást. Lassan egyeztetjük szavainkat. Ha Közép-Kelet-Európában most, joggal, a demokráciát féltjük, földidézhetjük, hogy a rendszerváltás óta milyen kommunikációs teret hoztunk létre, hogyan mélyült a szakadék a versenyképesek és a lemaradók, az aktívák és inaktívák, a magasan képzettek és a gyöngé

vagy semmilyen hasznosítható képzésben nem részesült emberek között. Szerintem az árokásásban nagy szerepet játszott az is, hogy az érzelmeket, a róluk való diskurálást a művelt úgynevezett elit, az európai, platonizáló, kolonializáló fehér férfi hagyományának szellemében, nem tartotta szalonképesnek. Jóllehet ismereteink soha nem fedik egymást, olyan a tudás szerkezete, hogy évezredek át hiába próbálták hatalmi eszközökkel beláthatóvá redukálni, mindig újabb és újabb infók buktak fel, amelyek folyton zavarba hozták stabilnak remélt világképünket. Ha csak ismeretek volnának, kurkászánánk egymást egy ideig, de egyetértésre nem juthatnánk: ha elég messze élünk egymástól, amit te tudsz, annyira más, mint amit én tudok, hogy előbb-utóbb zárlatos lesz a kapcsolatunk. Az embereknek viszont van egy másik adottságuk, amely oldhatja a patthelyzetet: képesek érzelmileg elfogadni azt, amit nem tudhatnak (mindent nem tudhatnak). Lehet persze rettegni is az ismeretlentől, de ha esélyt akarunk adni magunknak, akkor megtanuljuk, hogyan lehet örülni annak, hogy nem kell beérnünk saját tudásunkkal. Azt hiszem, azok a társadalmi formációk, amelyek egyre leplezetlenebb represszióhoz folyamodnak végtelen profitszerzési törekvéseik érdekében, régóta rájöttek, hogy az ismeretlenre kíváncsi ember szabad, ergo számukra nemkívánatos. Csak azt nem értem, hogy huszonegy éven át a szabadságmániás kelet-európai értelmiségiek miért ültek fel az érzelmeik diszkreditálásának, miért engedték át az érzelmeik kommunikációját a kommersz kultúriparnak, elsősorban a kereskedelmi televízióknak, másodsorban a sorozatíróknak, harmadsorban a populista politikai dumának. A popzenében legalább vannak üdítő kivételek, de a Coelho–Meyer–Rowling-galaxisban csak az nem látja a fogyasztói társadalom ócska propagandáját, a manipulációt, akinek érzelmi képzettségét gondosan a Disneylandbe rekesztették. (Attól megáll az eszem, hogy vannak tanárok, akik teljes komolysággal értekeznek arról, hogy az *Alkonyat* olvasása mennyire kedvezően befolyásolja a tanulók olvasási szokásait [na, ez az a hivatalnoknyelv, amiről korábban beszéltem]. Hát nem így megy, hanem éppen fordítva. Aki megtanult bonyolultabb szerkezetekkel bántani, el fog boldogulni a szimplával, Hrabaltól, Mészölytől vezetett út Meyer vagy Fejős Éva felé is [ha netán ejtőzni akar valaki a strandon, bár, de ez abszolút mellékes, engem ott is untatnak és idegesítenek az édespofa mindentudók], mert előbbieik műalkotások, onnan meg mindenfelé vezetnek utak, Meyer [vagy Fejős] viszont szolgáltatást nyújt, egy jól meghatározott célcsoport számára belőtt könyvpiari terméket gyárt, csak saját [fogyasztói] opcióit állítja, több nem fér bele.)

Érzelmeink infantilizálásához neveltetésünk és fogyasztói kultúránk mellett szükség volt arra is, hogy azok a kortárs művészeti formák, amelyek éppen azzal dolgoznak, hogy az érzelmi közösség tereit megteremtsék, az elmúlt húsz évben mégis fontosabbnak tartásuk a presztízst és az anyagi biztonságot, a kiszámítható sikert, mint a közös tér létrehozását. Éveken át nem jöttem rá, mennyire kirekesztő és a *status quoté* erősítő a klasszikus színművek aktualizáló, sokáig azt hittem: döbbenetes fölismerések-

re vezető előadása. Csehov, Shakespeare fölismereti, hogyan is élünk. Jó, így van, de az éppen játszódó előadás azt is jelezte: ha ötszáz-kétszáz-akárhány évvel ezelőtt így volt, akkor mindig is így volt, így is lesz, utólag, ha már a produkció tökéletesen elkészült nélkülünk, nincs is mit hozzászólnunk; az ember szörnyeteg, nincs mit tenni.

Akárhonnán nézzük: tényleg szörnyeteg. E tudás nélkül gyermekded elképzeléseket dédelgetünk a világról, vagy túlhatalmi aspirációinkat próbáljuk moralizálással leplezni.

De azt szeretném, ha lenne elég alázat, tudás és érzelmi érettség bennünk, hogy ne „mintaadó elitként” – kinek is minta? miféle megvetést rejt e szó? –, felülről lefelé kommunikációval – kivel is? hol van a fent? – igyekeznénk kínkeservesen privilégiumainkat természetessékké magyarázni, hanem függetlenekké téve magunkat az amúgy is pusztá szeszéllyel indokolható, az osztálytársadalom adójából kiutalt előjogoktól, nem gondolván, hogy bárkit meg kellene győzni az amúgy is egyetlen perspektívából soha föl nem táruló igazságról, azt szeretném tehát, hogy így, ilyenformán kitegyük magunkat a beszélgetésnek. Hogy kíváncsiak legyünk: aktuálisan milyen ez a szörnyeteg, aki vagyok, akivel sorsom közös, milyen esélyei vannak arra, hogy ne pusztítson, ehhez nekem személyesen mit kellene tenni?

Karádi Éva: Most pedig Bazsányi Sándor korreferátuma következik...

Bazsányi Sándor: Én tulajdonképpen egy rövid korreferátumot írtam ennek az előadásnak a kihegyezett pontokba szedett absztraktjára, és azt hiszem, közösségbarát döntés volna, hogyha Éva feljogosítana engem, hogy néha idézhetek abból a szövegből, amire elég direktén hivatkozom, hogy érthető legyen. Tehát akkor, Zsuzsa, idézek majd a szövegedből. Cím: *Korreferátum Selyem Zsuzsa cápás absztraktjához.*

Az első pontját felolvasnám Zsuzsa absztraktjának: *A trivialisítások az esszéről, amelyekre támaszkodom gondolatmenetem során, míg fel nem borulok. A kérdés a lényeg, nem a válaszok, nem a lényeg a lényeg, hanem a feléje vezető út Cervantes nyomán. Szakszerűség partikuláris nézőpontok felől, a mindenkivel megosztható tudás, meglátás a személyesség felől, vagyis az esszé mint közvetítő. Egyén és közösség, szakértelem és civil problémaérzékenység, tudomány, művészetek és politika között.*

Ehhez első pontban írtam: Selyem Zsuzsa „triviális” kiindulópontjával teljességgel egyetérték: a valami „felé vezető út (Cervantes nyomán)”, sőt az elkerülhetetlen kitérők (Sterne nyomán); a „szakszerűség” a „partikuláris nézőpontok felől”; a „mindenkivel megosztható tudás”; az „esszé, mint közvetítő”...

Második pont Selyem Zsuzsától: *Mottó: „Az esszé alkalmatlan a paternalista előadásmódra, bármilyen ideologikus beszédre, az önkényuralomnak véleményformáló módszerei egytől-egyig idegenek tőle.” A tegnap is többször is idézett Szilágyi Júlia esszékötetéből való ez a mottó.*

Második pont tőlem: És a mottó első fele is találó, persze csak ha kellőképpen tágan értjük (elsősorban a „paternalista” és az „ideologikus” szavakat): „Az esszé alkalmatlan a paternalista előadásmódra, bármilyen ideologikus beszédre...” A mondat második fele viszont nem biztos, hogy jó irányba visz: „...az önkényuralmak véleményformálási módszerei egytől egyig idegenek tőle.” Ha továbbra is tágan értem, akkor redundáns, ha szűken, akkor meg nem az esszéről szól, nem arról, hogy mi az esszé, hanem arról, hogy mire jó vagy nem jó az esszé. Hogy mire lehet vagy nem lehet (szabad vagy nem szabad) használni az esszét. De miért ne lehetne valamiféle alkalmazott esszéről beszélni. Az esszé alkalom arra, alkalmas arra, hogy elfátyolozzuk vele ideológiaellenes ideológiánkat. Hogy elegánsan megjárassuk kényszeres, mert ránk kényszerített, nyúlós és tapadós, tartósan fóbias gondolatainkat, rögeszméinket. Esszéírás közben azt játszunk, hogy szabadok vagyunk; pedig csak játszunk, hogy szabadok vagyunk.

Selyem Zsuzsa harmadik pontja: *Konkrét témánkat, az elmúlt 20 év magyar esszéirodalmát javaslom nem leválasztani az elmúlt 20 év társadalomtörténetétől és a jelenlegi Kelet-európai folyamatoktól, amelyeknek egyik leglátványosabb eleme a zsarnoki rendszerek demokratikus megszavazása.*

Harmadik pont a válaszból: Mert noha „az elmúlt húsz év magyar esszéirodalmát” tényleg nem lehet elválasztani „az utóbbi húsz év társadalomtörténetétől”, azért alárendelni mégsem kellene neki, illetve nem muszáj. Beáldozni a kísérletezés, a szabadsággyakorlás műfaját az eleve adott tényeknek. Talán inkább szigorúbban, azaz műfaji jegyek alapján kellene, vagy legalábbis lehetne látni és láttatni a kettő – az észjárás és a tényállás – kapcsolatát. És akkor nem volna kötelező egyazon lendülettel máris „a zsarnoki rendszerek demokratikus megszavazásáról” beszélni, ne adj’ isten keseregni vagy dühöngeni.

Negyedik pont Selyem Zsuzsától: *A 90-es évek esszéesztikája és társadalmi folyamatai, illetve a kettő viszonya a szakszerűség lehetőségének ünneplése és megvalósítása egyfelől a szabad piac mint a lehető legjobb társadalmi formáció axiómája, másfelől ehhez jön a két magyar diktatúra elhallgatott titkosított öröksége, a Rákosi-majd Kádár-korszak nagy tabuja, a rézkorszak mint saját történelem...* És ezt most nem olvasom tovább, hiszen erről volt szó bőven az eredeti változatban is.

Ehhez az én negyedik pontom: Továbbá nem kellene, vagy legalábbis nem volna muszáj mindenáron „a szabadpiac mint a lehető legjobb társadalmi formáció axiómájáról”, meg „a két modern diktatúra elhallgatott, titkosított örökségéről” beszélni – megint csak az esszé saját műfaji kérdései helyett. Ahelyett tehát, hogy áthangolnánk ezeket a fontos közösségi kérdéseket a másképpen fontos irodalmi-műfaji kérdések nyelvére. És legfőképpen nem volna elkerülhetetlen a hamari és nyílegyenes következtetés, sőt ítélet meghozatala: „Hogy a magyar esszéirodalom ebben a kérdésben nem lépett nagyobbat a civilek felé, véteknél tartom...” Talán nem volna érdektelen a gondolatmenet útját (Cervantes módjára) elnyújtani, netán (Sterne-től tanult) kité-

rőkkel bonyolítani. Még akkor is, ha jól tudjuk, hová akarunk kilyukadni, vagy hová gondoljuk, hogy kilyukadhatnánk akkor, ha minden jól menne. Mondatkezdő nagybetű, alany, állítmány, egyeztetés, csipetnyi bővítményezés, nyílegyenes grammatika, áttetsző szemantika, vessző, amennyi dukál, pontosvessző, csak ha muszáj, és végül mondatzáró pont, sőt felkiáltójel. De hát ha mégsem úgy volna. Mert például a „partikuláris nézőpont” próbára tevésének műfajában, az esszében, tágabban érve: az esszéesztikus írásműben (kritika, tárcsa, napló, végrendelet, bármi) tehetnénk úgy is, ahogyan Kierkegaard javasolja: a bonyolulttól (a szerep- és szövegjátékok áttételein át) eljutni az egyszerűig. Mintha Selyem Zsuzsa pont fordítva gondolná. Legalábbis villámgyorsan elővételezi az egyszerűt, és abból dedukálja a bonyolult személyiség elsődleges feladatát: „lépni a civilek felé”. Minél több témát feldobni, minél nagyobb hatásokon.

Ötödik pont Selyem Zsuzsától: *A 20. század másik diktatórikus formációinak titkai, működési technikája a mai napig nem tisztázottak a közbeszéd szintjén. Az ügynök dossziékból csak a bulvár jutott el a magyar osztálytársadalmi nyilvános beszédbe.*

S rögtön a hatodik pontja: *Ergo, az utóbbi 20 évben esszéirodalmunknak az a része, amelyik nem a privát ízléssel, nem olvasmányélményekkel, Mészöly kíméletlen szavával: nem onanizáló irodalomként képzelte el magát, nem tudta elkerülni a két nagy diktatúra értelmezéséhez közelebb ülő kérdéseket, nem is lehetett közhely, még megismételjük, de tény: az utóbbi 20 évben az éppen aktuális kérdéseket nem tettük fel.*

Ötödik, hatodik pont a válaszból, illetve megjegyzéssorozatomból. Ötödik: Ne hagyjuk például a bulvár élesre fent karmai között az ügynök dossziék kérdését. Hat: Magyarán: ne „onanizáljunk” az esszéműfaj puha pamlagán. Persze az éles kifejezés Mészöly részéről privát ízlésítélet volt egy bizonyos típusú irodalmiságról (és mintha Petri is fanyalgott volna ilyesmikről), nem pedig morális, ne adj’ Isten moralizáló feddés.

Aztán a hetedik pontban Zsuzsának van néhány javaslata, hogy miféle témákat lehetne ebben a műfajban megíratni. Ezt most nem olvasom fel. Nagyjából kiderült az előadásból.

Nekem is van egy hetedik és befejező pontom: Néhány javaslatom nekem is volna; bár irodalmias, műfaji körülményekre figyelve, ámde Onán bűnét rettegve:

– Ha már közösségiség: hová tűnt, ha volt egyáltalán, a nyolcvanas évek nem hivatalos, noha nyilvános esszébeszédének szolidaritás-konceptiója és -gyakorlata, közösségformáló írás-gyakorlata, a pátosz, a szépség, a stílárius bátorság, valamint a vele együtt járó báj (metaforikus habok hátán ízesen sikló ízlésnyilatkozatoké). Gondoljunk elsősorban Balassa Péter tevékenységére és persze legendájára.

– Ha már szakszerűség: mire volt jó valójában – azaz nem akadémiai értelemben – a kilencvenes évek akadémikus-iskolás fenekedése az esszéesztikus irodalomkritika ellen. Mintha az irodalomtudománynak nem kellene, vagy lehetne olykor tanulni ezt-azt az (esszéesztikus) irodalomkritikától. A szakszerűség közösségi távlatait (értsd: közérthetőségét) fokozandó. Gondoljunk

például arra, milyen üdítő volt Szegedy-Maszák Mihály tanulmányában azt olvasni, hogy „szövegközöttség”, helyett, hogy „intertextualitás”. Miközben Kulcsár Szabó Ernő, ha úgy hozta a jószerecse, nem azt mondta, hogy „elbeszél”, hanem hogy „narrál”. Mintha csak a szavakon múlna a dolog, az irodalomértés dolga. Pedig tényleg, vagy majdnem tényleg.

– Ha már érzelmi kultúra (az irodalomértésben): a nyolcvanas évek szolidaritáselvű illúzióközösségének felbomlása, majd a kilencvenes évek hiperaktív értelmező közösségeinek szolid intézményesülése után a kétezres években mintha tényleg tere nyílna a „partikuláris nézőpontok” esszéisztikus kialakításának. És innen nézve Selyem Zsuzsa diktatúra- és zsarnokságellenes beszéde is pontosan annak tűnik, ami: a közösségre vágyakozó partikulárisnak.

– És végül, ha már *Új Néző* színházi koncept: milyen kár, hogy Schilling Árpád elasztikusan demokratikus érzékenységének másik, árnyékosabb oldala – az adott színházi közeg (értsd: dolgos színtársulata és hűséges közönsége) iránti érzéketlensége.

Karádi Éva: [*a szünet után*] Folytatnánk a vitát. Én csak egy-két kérdést szeretnék föltenni. Nagyon erősnek és megrázónak találtam Selyem Zsuzsa esszéjét, vitaindítóját.

Eredetileg azt gondoltam, hogy itt majd tulajdonképpen az örök dolgok és az aktuáliák, az eszképzizmus és az aktivizmus közötti skálán kellene valahogy a helyünket keresni. De éppen a tegnapi vitához kapcsolódva is úgy gondolom, hogy nagyon is van helye és funkciója az olyanfajta esszének, mint Selyem Zsuzsának ez a vitaindító esszéje volt. Mint ahogy van létjogosultsága a tudományos és a művészi mellett a filozófiai-politikai esszének is, ahogyan ezt nálunk Tamás Gáspár Miklós olyan briliánsan és provokatívan műveli. Úgy látom, hogy (egyáltalán nem véletlenül) Zsuzsa vitaindító esszéje is ezt a szerepet vállalja föl, ezt a vonalat igyekszik feleleveníteni és folytatni.

Bazsányi Sándor korreferátumából azt tartottam fontosnak, hogy úgy érzi, ez így túl direkt, túl közvetlen, és hogy az irodalmi esszének is megvan a maga mozgáster, hogy valahogy azon belül kellene maradni, és nem közvetlenül a civileket megcélozni. A tegnapi vitában talán Dunajcsik Mátyás vetette föl, hogy jó, de hát hol lehet esszét publikálni, és Zsuzsa kérdése is éppen erre irányult, hogy lehet egy ilyen közös kommunikációs teret teremteni. Azon gondolkodtam, hogy Zsuzsa esszéjének hol kéne megjelenni ahhoz, hogy visszhangot verjen az itt ülők körén túl, vagy hatása legyen. Nyilván a Műútban fog megjelenni, én is boldogan lehoznám a Lettre-ben, talán verhetne valami visszhangot, ha az Élet és Irodalomban jelenne meg. És a legélesebb kérdésfeltevéssein belül legfőképpen talán azzal, hogy az esszéműfaj közegéhez igazítva olyan konkrétabb kérdéseket is felvetett, amik alkalmasabbak az Élet és Irodalomban szokásos viták elindítására, mint a nyelv durvulása, a nyelvi frusztráció, az oktatás. Ez olyasmí, amihez az a közgondolkodás, az a közbeszéd, amit az Élet és Irodalom egyáltalán elér, és ami valamivel

szélesebb, mint a csak irodalommal foglalkozók köre, könnyebben tudna fogást találni.

De hát egy nagyon fontos kérdés, amit Zsuzsa elemez, érint és feszeget a vitaindítójában, hogy mennyire szűk az a kör, amit az esszé elér, önmagunkat meg felesleges gyözködni. És hogy lehetne ezeken a határokon átlépni és közös nyelvet találni. És mi mindent kéne feladni ahhoz, hogy itt egyáltalán szót lehessen érteni. Azt gondolom, hogy ezek nagyon izgalmas, erős és provokatív kérdések. Ha a tudományos munkamegosztás felől közelítenénk, akkor azt lehet mondani, hogy az esszé és az irodalmi esszé művelői megvonták a saját működésük határait azzal, hogy ezt csinálják. És ha valaki az elefántcsonttoronyból ki akar menni az arénába, akkor még mindig ott van közvetítő közegnek mondjuk a publicisztika műfaja, ami talán többeket elér. Vagy amit Vári Gyuri a sorainkban ülők közül föl vállalt, hogy akkor politikai mozgalomban, politikai pártban szerepet vállalni, és ilyen módon túllépni ezeken a túl szűk körökön.

Még arra szeretnék visszautalni, ami a kritikavita kapcsán tegnap fölmerült. Én most egy olyan lengyel esszét fordítok, ami azzal foglalkozik, hogy mi a posztmodern szerepe az elmúlt 20 év lengyel diskurzusainak a történetében. Ebből az derül ki, hogy ott tulajdonképpen eleve nagyon ellenségesen viszonyultak a mértékadó szellemi körökben is a posztmodernhez, és úgy látták, hogy azoknak az örök esztétikai és morális értékeknek a relativizálása, aláásása, amiről itt tegnap Báthori Csaba kapcsán is szó esett. És hogy csak a siker, csak a saját karrierépítés, ilyen nagyon pragmatikus megfontolások vannak mögötte az ottani ellenfelei szerint. Azt hiszem, hogy az elmúlt 20 év újragondolásánál az is érdekes, ahogy itt Bazsányi Sándor említette a 80-as évek szolidaritás alapú közbeszédét, hogy az az értelmiség, amelyik a szamizdat formájában is részt vett a rendszerváltás előkészítésében, a posztmodern fordulatot (itt lehet Vajda Mihályra is utalni) sokszor úgy értelmezte és képviselte, hogy le kell vennünk a kezünket a történelem ütőeréről, nem kell megváltani akarni a világot. Hogy nem kell a saját igazságainkat egyedüli igazságnak tekinteni. Tehát hogy ez sokaknál afféle visszahatás volt, és nyilván a kollektívizmusból való visszavonulás. Úgy látom, hogy most a fiatalabb, irodalomelmélettel is foglalkozó nemzedék körében van egy elfogulatlanabb újrafölállása a politikai elkötelezettségnek és a társadalomkritikai irányultságnak. És ez rettentő indokolt is a jelenlegi helyzetben, és nyilván az esszé műfaji határait is feszegeti egy ilyen oldalról. Ez tegnap is szóba került a Weber–Lukács-levelezés kapcsán. Weber használ egy megkülönböztetést, amit én nagyon fontosnak tartok, a világtól elforduló és a világ felé forduló magatartás között. Nemrégiben találkoztam egy olyan megfogalmazással, ami nagyon elgondolkoztatott, hogy a tolerancia tulajdonképpen közömbösség. Azt hiszem, Zsuzsa esszéjének az önkritikai szála a szabadságmaniás értelmiség privilegizált helyzetére vonatkozik.

A Lettre folyóiratban igyekszünk figyelemmel kísérni a fontosabb, izgalmasabb diskurzusokat, és az itthoniakat is valahogy nemzetközi közegbe helyezni. Az egyik ilyen nagyon

fontos diskurzus, az univerzalizmus és kulturalizmus vitája éppen arról szól, hogy toleránsan kell-e viszonyulni a másféle kultúrához, tiszteletben kell-e tartani a másságot, a másféle értékeket. Vagy pedig emögött a privilegizált kevesek voltaképpeni kényelmes közömbösségét kell látni, és az ellenfelei által felvilágosodás fundamentalizmusának nevezett pozícióból harcosan és militánsan ki kell állni a mégiscsak magasabb rendű nyugati kultúra és civilizáció egyetemes értékei mellett. De ezt csak jelezni szerettem volna, nem folytatom, inkább átadom a szót Mészáros Sándornak.

Mészáros Sándor: Selyem Zsuzsa bevezető előadásában én azt kifejezetten idegenül hallgattam, és ettől a 20 év kultúrájától idegennek, hogy tömegfenyegetést lát, és folyamatosan az esszét, vagy a modern kultúrát-irodalmat aláásó tendenciát ostromozta. Hiszen az a tapasztalatunk, hogy „megóvtak” a tömegkultúra jelenlététől az olvasásban is, a könyvtárakban is. És az elmúlt diktatúra 40 évében alig volt tömegkultúra, ezért Jókait olvastak vagy Mikszáthot, ezért gyakorlatilag populárisabb igényeknek felel meg az, hogy megjelenhetett, és az elmúlt 20 évben jelen van a tömegkultúra. Ez nem feltétlenül – akár az olvasás, akár az egész kultúra fogalma –, csak fenyegetés. Úgyhogy ezt a katasztrófista irányt, ami a beszédedben jelen volt, nem gondolom, hogy akár a magyar esszé vagy a magyar kritika is követné. Hiszen a nálam fiatalabb kritikusok, de nem csak azok, esszéírók is jóval természetesebben viszonyulnak például a krimi irodalom megjelenéséhez. Akár az Agave Kiadó krimijei, nem hiszem, hogy feltétlenül csak ezt a fenyegetést jelzik, azok között is vannak kiválóak, jók és teljes egészében illenek bármelyik tömegkultúrába. És ez a fajta megértő mód, ahogyan kezeled, valamilyen módon egyből ezt a pozíciót éred el, amit föl vészeltél, ami akár az esszének, akár a kultúrának a kommunikálhatatlanságát jelenti, én azt gondolom, hogy ebből a pozícióból csak ez következik, ez a katasztrófista beszéd, amit a bevezető sugall. Ehhez viszonyítva és ezen belül persze a példák találóak lehetnek, ugye a *Twilight*tól vezet-e Mészöly felé út? De nem biztos – ahogy az a 70-es évek népművelői vitáiban jött elő –, hogy az ilyenfajta olvasásnak valóban nagyon sokféle szintje van. De az sem mindig biztos, ha egy úgymond világsikert nem akarunk megérteni, eleve szemétnek, vagy kultúraellenesnek gondolunk, akkor valamit nem értünk, vagy valamit nem gondolunk. Az esszének azt a közös nyelvét, hogy beszédtemát ad, és hogy reflektál, hogy ez milyen, jó vagy rossz. Amit Bazsányi Sándor említett, Mészöly legszerencsétlenebb metaforájának gondolom ezt az onanizáló irodalom kapcsán tett megjegyzését, ami feltehetően a fiatalabb nemzedéknek a testről való beszéde. Úgy érzem, Nádas kapcsán jött ez, Mészöly ízlésétől valóban idegen volt, de hát minden ízlés korhoz kötött, irodalomfölfogáshoz kötött, és ez hozta Mészölynek, akit nagyon tisztetek és nagyon sokra tartok, azokat a gesztusait és fontos megnyilatkozásait. Gondolok például a *Termelési-regény* megjelenésekor az egyik legértőbb olvasatra. Egy jelentős író melléállása volt. Vagy néhány évvel később

Bécsben az öt 30 év alatti kortárs íróról beszél, ezeket fontosabbnak gondolom, mint a szerencsétlen magánmegjegyzését. Az új irodalmat detronizáló, vagy annak képviselőit kikezdő magánmegjegyzését. Merthogy ez a vád, hogy onanizáló irodalom, az végigkíséri gyakorlatilag az elmúlt 30 év kortárs magyar irodalmát, és ezt szerencsétlennek gondolom. De azt gondolom, hogy az irodalmi tekintélyeknek a butaságait kár ismételtetnünk, és vádként magunkra vennünk. Inkább azokat a gesztusokat hiányolom, hogy tekintélyes írók írjanak a tehetségekről. Mondjuk Térey Jánosnak a munkásságáról érdemben nem beszéltek...

Selyem Zsuzsa: Egy pillanatra: az onanizáló irodalmon nem testbeszédre vonatkozót ért Mészöly Miklós, hanem az elefántcsonttoronyba zárkózó, csak saját magával törődő irodalmat.

Mészáros Sándor: ...értem, de konkrétan az *Emlékiratok könyvének* készülése kapcsán mondta Nádas, és idézi ezt, hogy onánia. Én értem a Mészöly metaforáját, és éppen azért, mert metafora, nagyon sokféle módon lehet használni. De ő ezt a fajta lírát, amit az új irodalom jelentett, idegenkedéssel fogadta. Én ezt normálisnak gondolom. A kortárs irodalomban egymást kizáró módok léteznek, egymással rivalizálnak, és a nem-értés éppúgy része, mint a megértés. Mészöly abszolút nagyra tartotta Nádat, de azt, amit az *Egy családregény vége* után csinált, abszolút idegenkedéssel fogadta, ez normális, azt gondolom. Egy csomó dolog a magyar irodalomban éppen a szolidaritás miatt nem kerülhetett felszínre, vagy a diktatúra alatt, később sem, megbeszélésre. Elfojtások voltak. A nagyságokat vagy formátumokat érzékelték. De más irodalomfölfogás volt, másképpen léteznek, ez szükségszerű távolságot jelent, és egy irodalmi tekintély is, mint Mészöly Miklós, tévedhet. Ebben szerintem semmi baj nincs, nem orákulum senki az irodalomban ilyen értelemben, aki minden érthet, mindent látott. Analizáló irodalom van, ezt bármire mondták, mindent mondtak például, nem Mészöly, hanem mások a Népszabadság hasábjain: magánjellegű, privatizáló irodalom, gyakorlatilag így bélyegezték meg a kortárs irodalom új fejleményeit 20 éven keresztül. Ezért tartom szerencsétlen metaforának Mészöly jelzett szavait. Pontosabbnak tartom azokat a gesztusait, amit viszont ma már nem gyakorolnak tekintélyes irodalmárok új könyvek megjelenésekor. Nem beszélnek róla. Ezek teljesen eltűntek az elmúlt 20 évben. Miközben a kritika szerintem sokkal jobban teljesített, és nagyon fontos szövegeket vett észre idejében, és értelmezett, a magyar irodalmi esszé, írói esszé erről a funkcióról lemaradt. Ezt nagyon sajnálatosnak tartom, és nagy bajnak tartom, hogy témáiban, ha tetszik, nagyon sokrétűvé vált, és nagyon sok mindenről – amiben nem kompetens – beszélt, de amihez a legjobban ért, könyvekről, nyelvről, irodalomról végtelenül keveset szólt, ezt kifejezetten hiányolom.

Radnóti Sándor: Jó volna megérteni azt a hermeneutikai helyzetet, amiben mi most itt vagyunk. Ugye Zsuzsa absztraktja és

Zsuzsa előadása két teljesen különböző dolog volt. Az absztrakt az elmúlt évtizedek esszéisztikájának kritikai lelkületét tartalmazta, és maga a fölolvastott előadás pedig egy – hogy úgy mondjam – példaesszének értelmezhető, én példaesszének fogom föl. Abban az értelemben, hogy terjesszük ki az esszé területét azokra a súlyos társadalmi kérdésekre, amelyeket tárgyalt ez az előadás. Most ennek az előadásnak vagy ennek a példaesszének a középpontjában egy elképzelt intim beszélgetés állt, és valóban elég jellegzetes módja az esszéknak ez az elképzelt beszélgetés. Ilyenek ugye, ha nem ebben a tárgyban vesszük, akkor Nemes Nagy Ágnesnek azok az esszéi, melyeket egy képzelt természetű barátnővel folytat a versről. De még inkább ilyen a zsidókérdésről szóló híres esszé, amely a világháború sokkja után, a zsidóüldözés sokkja után azokat a kérdéseket teszi fel, hogy egy moderált antiszemitának mit lehet mondani, vagy hogy lehet azokról a kérdésekről beszélni, amelyeket ez a sokk elnémított. Melyekről mégis beszélnünk kell. Most ha ebben a kontextusban nézem ezt a beszélgetést, akkor a következő problémát látom: vajon tud-e ez a két ember beszélni egymással? Mi a közös alap, ami mondjuk Bibónál a háború és az üldöztetés sokkja volt? Az egyik, az értelmiségi egy nagyon radikális kultúrkritikát gyakorol, amely tökéletesen értelmezhetetlen a másik számára, Zsuzsa ezt tekinti a problémának. De vajon lehetséges-e egy ilyen beszélgetés, ez itt a kérdés. Hogy tudnak-e egymásnak tartalmas mondatokat mondani? Rabszolgabeszéd, mondja egy helyen, majd visszavonja ezt, érthetően visszavonja, hiszen ez egy olyan erős kritikai pozíció, amely elnémít, de nem vezet magának a beszélgetésnek az egész dinamikája abba az irányba, hogy ez a két ember nem tud egymásnak semmit sem mondani.

Takáts József: Nekem is egy régi magyar esszé jutott az eszembe Zsuzsa párbeszédéről, ez Csécsy Imrének a *Világos pillanat* című könyvében olvasható. Eredetileg azt a címet viselte ez a kötet – 1943-ban írta Csécsy, a háború alatt, és 1945-ben jelent meg –, hogy *A polgár vége*, és aztán később adta neki azt a címet, hogy *Világos pillanat*. Egy erdélyi hegyi üdülőben telelő, üdülő budapesti értelmiségi véletlenül összetalálkozik régi munkásismerősével abban a faluban, amely fölött az ő nyaralója van. A *Világos pillanat* polgári értelmiségi lelkiismeret-furdalással mélyen átszótt könyv, amiben az egyetlen magabiztos szereplő ez a munkás. A kétkezi ember és az értelmiségi találkozik abban a régi könyvben is. De ott nem egészen az a helyzet, mint Zsuzsa párbeszédében. Ott az a helyzet, hogy aki biztos az igazában, aki úgy gondolja, hogy „te össze-vissza beszélsz, én meg tudom, hogy mi a valóság, tudom, hogy mi lesz a világban, tudom, hogy mi az értelme a dolgoknak”, az a munkás. Aki hezitál, aki bizonytalan, akinek lelkiismeret-furdalása van, aki gondolkodik, hogy ő most a hatalmi elithez tartozik-e vagy nem, és akinek voltaképpen már lejárt az ideje, az pedig az értelmiségi polgár, akit Csécsy saját magáról mintázott, önéletrajzi jellege is van az írásának. Ez azért érdekes szerintem, mert Zsuzsa előadása részben azt a kérdést veti föl, hogy ki az olvasója ma az esszének, és

hogy az esszéműfaj, a magyar esszéműfaj története során hogyan változik ez az olvasóközönség? Könnyen lehetséges, hogy ma nem egészen ugyanazon társadalmi csoporthoz tartozók olvasnak esszét, mint régebben. És kérdés, hogy ez mit is jelent a műfajra nézve. Az olvasói legalább olyan nagy mértékben befolyásolják – különböző közvetett utakon – egy műfajnak a jellegét, mint a szerzői. És hát minden valószínűség szerint sokféle változás történt. Mi ugyanazt a szót használjuk Csécsy esszéire, mint Selyem Zsuzsa esszéire, de voltaképpen az olvasóik, Csécsy akkori olvasóközönsége és Zsuzsa mai olvasóközönsége nem azonos társadalmi rétegbe tartozik, másfajta mentalitása van, és így tovább. Eszembe jutott Botho Strauß egy régebbi gondolatmenete, már nem emlékszem, hol olvastam. Arról szólt, hogy valójában azért nem lehetséges manapság nagy irodalom, mert eltűnt az az olvasóközönség, az a művelt polgári olvasóközönség, amely valaha a nagy irodalomnak a befogadója volt. Ma lehet, hogy vannak nagy írók, mondja Botho Strauß, de már nincsenek nagy olvasók, és nagy olvasók nélkül nem lesz nagy irodalom, mert ahhoz nemcsak írók, hanem nagy olvasók is kellenek. Lehetséges, hogy az esszével is valami ilyesmi történik. Hogy ez olyan műfaj, amely azokat a lépéseket, amiket Zsuzsa elvárna tőle, nem képes megtenni, részben azért, mert a közönsége eleve behatárolt. És ugye itt ráadásul az elmúlt húsz évben történt még valami, ami nagy mértékben befolyásolhatja az esszé lehetőségeit is: az infokommunikációs forradalom, amely valószínűleg ezt a nagyon erősen papír alapú műfajt, amire Mátyás utalt tegnap a blog kapcsán, ezt a nagyon erősen papír alapú műfajt, én azt gondolom legalábbis, a kevesek olvasmányává teszi.

Karádi Éva: Mielőtt Dunajcsik Mátyásnak átadnám a szót, csak annyit szeretnék mondani, hogy Selyem Zsuzsa is utalt arra, hogy az interneten is elérhetőek a folyóiratok, Mátyás pedig utalt a blogokra, topikokra meg hasonlókra. Ehhez csak annyit, hogy egy blog nyilván nem lehet olyan hosszú és elmélyült, mint egy esszé, ahogy egy publicisztika sem, de lehet esetleg itt egy olyan átjárás, hogy át lehet linkelni egy kicsit elmélyültebben, bővebben kifejtett változatára annak, ami a netes fórumokon csak a szokásos rövid és frappáns módon tud elsőre megjelenni.

Dunajcsik Mátyás: Először Karádi Éva első gondolatkísérletére reagálnék, hogy vajon hol kéne Selyem Zsuzsa esszéjének megjelennie. Azzal egyáltalán nem értek egyet, hogy az Élet és Irodalomban bármi értelme lenne megjelentetni, azt ugyanis azok olvassák, akik nagyjából-egészében ugyanazt gondolják, mint Zsuzsa, legfeljebb nem gondolták át ilyen radikálisan. Sajnos az jutott eszembe – és bocsánat, hogy folyton német példákkal jövök –, hogy talán ha a Frankfurter Allgemeine Zeitungban jelenne meg ez az esszé, majd utána az kerülne vissza Magyarországra, abból lehetséges, hogy kipattanna valamiféle társadalmi diskurzus, ahogyan egyes Kertész-nyilatkozatokkal meg is történt, nagyon szerencsétlen módon.

De nem csak erről szeretnék beszélni, hanem arról is, hogy szerintem Bazsányi Sándor korreferátuma nagyon jól példázta azt a tanácstalan, kissé inkább visszavonulásra játszó értelmiségi attitűdöt, hogy amikor egy ilyen, radikálisan a társadalom felé forduló beszédmóddal találkozik, akkor rögtön szabadkozni kezd, és inkább a műfaji kérdések mögé, meg a szakmájába menekül valódi szembenézés helyett.

Ezzel kapcsolatban az volt az érzésem, hogy végig úgy beszélgetünk itt, mintha kortárs irodalom egyáltalán nem létezne, illetve ha létezne is, annak soha, semmi köze nem lenne a mai magyar élet realitásaihoz. Ami bizonyos szinten igaz is, de azért fellelhető ilyen irodalom – erről a típusú irodalomról pedig képtelenség lenne értelmes esszét írni úgy, hogy az ember nem reflektál maga is azokra a kérdésekre, amiket jó esetben felvetnek a művek. Hiszen a kortárs irodalomnak is létezik egy olyan fontos vonulata, ami élen jár a zsarnokságanálzisben. És ha egy kritika nem tudatosítja magában azt, hogy itt a valós társadalmi realitásokról van szó, és a műveknek ezt a rétegét reflektálatlanul hagyja, akkor tényleg semmi értelme nincs.

Ezen a ponton pedig értelmét veszti az különbségtétel az irodalmi esszé és társadalmi esszé között, amin már rugózunk egy ideje, hiszen egy olyan irodalom esetében, ami reflektál a kortárs társadalom problémáira, ez a kérdés egyszerűen nem merülhet föl. Hiszen ott is a társadalmi emlékezet működéséről, zsarnokanalízisről és hasonlókról van szó.

Csakhogy ahelyett a kommunikációs tér helyett, amire, illetve aminek a megteremtésére Selyem Zsuzsa bejelentette az igényét, ahelyett én azt látom, hogy az utóbbi húsz évben csak valamiféle kommunikációs játszótér alakult ki az értelmiségi közbeszédben, ami meglehetősen kevésbé hagyja magát „kompromittálni” a közéleti dolgok által. És nagyon is üdvös dolognak tartom, hogy ez szép lassan kezd megváltozni, valószínűleg pont annak a generációnak a fellépésével, amely számára – mivel nem a szocializmusban nőtt föl – nem annyira evidens, hogy miért lenne kompromittáló vagy diszkvalifikáló, ha az ember társadalmi problémákhoz szól hozzá. Ez még az előző generációk számára eléggé világos képlet volt, hiszen aki a létező csatornákon keresztül nyilvánult meg, az csak egyféle módon tehette ezt, az az egyféle mód viszont rögtön kompromittálta. Ennek mára szerencsére vége.

És még egy utolsó, nagyon rövid megjegyzés, a Takáts József által idézett Csécsy-könyvvel, az értelmiségi és a munkás párbeszédével kapcsolatban. Azt szerintem nagyon fontos látni, az utóbbi időben mennyire átalakultak a termelés módjai. Azt az igazán nagy tömeget, ami felé pont az esszének is nyitnia kellene, nevezzük mondjuk értelmiségi munkásosztálynak. Jelenleg szerintem nem a kétkezi munkások és a magas kultúrával foglalkozó betüvetők közötti ellentét az igazán fontos, hanem az örületesen ostoba, mechanikus, ámde valamilyen szinten mégiscsak nyelvalapú, adminisztrációs, hivatalnoki, kommunikációs területeken dolgozók és a magas kultúrával foglalkozó „értelmiségiek” között. Ma már elképesztően hatalmas tömegek dolgoz-

nak a kommunikációs szolgáltatóiparban, szemben mondjuk a klasszikus munkásosztállyal, ami az automatizálásnak és egy csomó minden másnak köszönhetően szinte eltűnőben van. A legszegényebb rétegek felé pedig szinte egyáltalán nincsenek kommunikációs útjaink.

Radics Viktória: Megtapasztalhattuk Zsuzsa révén, hogy az esszé szuggesztív műfaj is lehet, igen kellemetlen, rázós vagy illetlen kérdéseket is feltehet. Azt is megtapasztalhattuk, hogy az esszé nem csak emberek között közvetít, hanem beszédmodok, diszciplínák, témák és megközelítésmódok között is. Felhívnam a figyelmet az esszének a formabontó, formakísérletező jellegére is, és ez Selyem Zsuzsa esszéi mellett szépen látszik Farkas Zsolt esszéiből is, hogy formailag valami módon rendkívül megcsavarják a dolgokat, és új látásmódra bírják rá az olvasót. Vagy Dunajcsik Mátyás esszéiből, vagy a vajdasági Végel László esszéiből. És ami az esszé megszólító jellegét illeti, Végel László politikai, de nem csak politikai kisesszéi a Családi Kör nevű szabadkai hetilapban jelennek meg. Márpedig Végel nem tesz kompromisszumot, tehát úgymond igényesen szólal meg ebben a kis újságban is. Ez olyan, mintha Magyarországon, teszem azt, Radnóti Sándor az RTV Újságban vagy a Nők Lapjában publikálna. Magyarországon viszont még az irodalmi berkekben egyeduralgkodó Élet és Irodalomnak, a sajnós egyetlen irodalmi hetilapnak is olyan ízléskíválnalmai vannak, illetve olyan beszédmodokat kíván meg, ahová nem fér be Farkas Zsoltnak a stílusa sem, vagy a Dunajcsiké sem, és Marno János esszéhangja is idegen tőle. Olyan szerkesztőségi elvárásaik vannak, melyek sok kiváló esszéistát kirekesztenek a mindennapi irodalmi és politikai közbeszédből.

Én jogosnak tartom, és szimpatizálok Selyem Zsuzsa tömegkultúra-kritikájával, sőt a radikális tömegkultúra-kritikával is, a katasztrofista felhangok ellen sincs kifogásom. Azt hiszem, túlságosan is kiment a divatból a giccs fogalma, és amikor örülünk az internet adta lehetőségeknek, akkor nem mindig számolunk azzal, hogy ezeken a csatornákon mennyi szenny jön be, mennyi giccs árad. Még a jó portálokon is, akárhol, kissé védtelenek lettünk a giccsel szemben, tehát ez a kommunikációs játszótér, amit Matyi mondott, ez egy szemetes játszótér.

Vári György: Szerintem nagyon erős a kapcsolat, még ha nem is nagyon látványos, a tegnapi és a mai törésvonalak, vitatémák közt. Akkor arról beszélünk, hogy normatív értelemben célszerű-e kezelni az esszé fogalmát. És Viktória, akiben biztos voltam, hogy egyet fog érteni sok tekintetben a Zsuzsával, az előbb azt mondta, hogy Zsuzsa írása azt példázta: az esszé egyik legfontosabb lehetősége az ellenszegülés. Azt gondolom, hogy lényegében ugyanarról beszélünk, csak más kontextust választottunk hozzá. És azt is gondolom, hogy ez visszavezethető egy olyan nézetkülönbségre, hogy egy ironikus liberális hangot hallunk az egyik oldalról, Bazsányi, Mészáros és Radnóti Sándorét, a másiktól egy radikálisan balos kultúrkritikus megszólalást, Riáét

és Zsuzsát, én sok tekintetben az utóbbi hangvételhez kötődöm inkább, bár félve kissé az ironikusok okos szkepszisétől. Én azonban nem látom annyira áthidalhatatlannak a szakadékat, amely az értelmiségit az úgymond proletártól elválasztja, végső soron mindenki, aki munkaeréjét kénytelen áruba bocsátani, proletár, tehát jórészt mi is. Például Viktóriával reggel beszélünk, hogy ő lektorként dolgozik, és egészen alapfokú nyelvvoktatást végez. Egészen biztos vagyok, hogy ha tőle megkérdezném, lenne-e jobb ötlete, biztos találna kettőt-hármat. A másik viszont, amit mondani akarok, és ebben Mészáros Sándorral értek egyet, hogy nem igaz, hogy bizonyos tömegkulturális olvasmányoknak és olvasásmódoznak ne lehetnének emancipatorikus lehetőségei, szerintem nagyon is vannak ilyenek. Miközben az az értelmezésmóddal felállítható és sok jelenséget meg is magyaráz, hogy a bérmunka világában kizsákmányolt proletár kvázi szórakozik – a pascali értelemben – a sorozatok bámulásával, ami csak a visszája annak, ami a munkahelyén történik vele és mindenféle önmegértésben és ebből következő emancipatorikus lehetőségeiben gátolja. Viszont, természetesen azt, a *Simpson család*nak nagyon is van kritikai-emancipatorikus potenciálja, néha egyenesen a didaxisig menően. Nők helyzete a családon belül, Marge kínládásai Homer hétköznapi hímszovinizmusával, a környezettudatosság az egész estés *Simpson*-filmben stb.

Radnóti Sándor: Csak egy másodpercre, ehhez kapcsolódóan. Ezt most tényleg nem értem, ismervé máskori álláspontjaidat, amelyben a legsúlyosabb kritika éri a magyar értelmiségnek az a rossz szokását, hogy megmondja másoknak, mi az érdekük, megmondja másoknak, mi legyen az életformájuk. Ez oly világos, ennek a párbeszédnek a tartalma, van A és van B, A-nak világos véleménye, méghozzá megsemmisítően kritikai véleménye van a másik életformájáról, B-nek nincs ilyen véleménye.

Vári György: Az értelmiségi beszélő – használjuk ezt a szótart most már – osztálytudata a probléma. Nem ismeri föl, hogy osztályközösség köti össze B-vel, tehát nem indokolt a fölényessége, kioktatása, ezt akartam mondani. Nem reflektál arra, hogy ő sem más, mint bérmunkás, hogy nincs olyan szakadék, amelynek a túloldaláról vél beszélni. Ebben az értelemben fönttartom, hogy fölényes, indokolatlanul fölényes, tarthatatlanul ellenszenves a beszédmódja.

Karádi Éva: De ha cserélni kéne egy egyetemi oktatónak egy ilyen berrabszolgával, azért nem biztos, hogy cserélne. Tehát fokozati különbségek csak vannak, ha másban nem, akkor abban, hogy hánykor kel föl reggel. Igen, látom, hogy Orsi és Zsuzsa is hozzászólni készül.

Milián Orsolya: Igen, köszönöm, bár Gyuri már elmondta egy részét a mondandómnak. Elsősorban az elit- versus tömegkultúra kérdéséhez szeretnék hozzászólni. Egyetértek azzal, hogy az utóbbinak vannak ártó, kártékony hatásai, különösen a fiata-

lokra nézve, abban az értelemben, hogy ez a mediális tobzódás, amiben élünk, internet, tévé stb., leszoktatja az olvasásról a gyerekeket. Hacsak nincsen erős családi háttérük, mert akkor azért van esély. Magánszociológiai felméréseimben úgy tapasztalom, hogy ahol a szülők megmutatják a szokást, hogy hazamegyek és könyvet veszek a kezembe, vagy legalább hetente újságot olvasok, akkor az átöröklődik. Viszont az van, hogy ha az internetet és a tévét villanypásztoroknak vagy bétiszternek használják, akkor a gyerek tényleg nem fog olvasni, ebben az értelemben én sem beszélnek a popkultúra vagy a tömegkultúra mellett. Ugyanakkor viszont ez egy hasznos közeg, vagy hasznos produktum tud lenni, amennyiben a beszédmódokat, a diskurzusok nyelveit átjárhatóvá lehet tenni vele. Én hiszek abban, hogy a *Harry Pottertől* vagy a *Becstelen Brigantytól* el lehet jutni a magaskultúrához, sőt, még a rettenetesen unalmas és buta könyveket író Vavyan Fable-től is, akinek bizonyos szövegrészei kapcsán rá lehet mutatni az Esterházy-féle nyelvre vagy nyelvjátékokra. Tehát lehet velük az elitkultúrát „illusztrálni”, és igenis, így rá tudnak kattanni az utóbbira a diákok. Azt gondolom, hogy egy ideális világban (persze, ahogy te is mondtad: süssön a nap és jöjjön a szellem) azt csinálná az ember, hogy Mészöly vagy Wittgenstein felől indul, és onnan mutatja meg, hogy mi van még a világban, nézzünk esetleg egy kis YouTube-ot, természetesen azt. De ez az út a 21. század elején szerintem már nemigen járható, még az egyetemen sem, amit én utolsó mentsvárnak szoktam tartani. Igenis meg lehet fordítani a járás irányát, és lehet alapozni a tömegkultúrára, különösen mivel a tömegkultúra hajlamos rengeteg dolgot átvenni az úgynevezett elitől, narrációs stratégiáktól kezdve ideológiáig, társadalmi viselkedésmintáig, attitűdökig, ne adj’ Isten, politikai szólalomokig. Nagyon sok mindenre fel lehet használni. Egy abszolút gazdag anyagról van szó, amivel rá lehet szoktatni az egyébként a magas kultúrától tökéletesen távolálló embereket arra, hogy különféle stratégiákat tudjanak alkalmazni ezek megértésében, megközelítésében, sőt – ha kellőképpen sikeres a párbeszéd –, még össze is tudják hasonlítani ezeket a diskurzusokat egymással. Ennyit a popkultúráról, mert nekem ez egy kicsit túl elitista volt, de belátom a tömegmédiagyakorlati ártalmait. Értem, hogy honnan beszélsz, meg hogy mekkora veszélye van ennek, és ez a veszély fenn is áll, de nem látom ennyire tragikusnak vagy apokaliptikusnak a helyzetet. Amit viszont tényleg katasztrófálisnak gondolok, az megint csak a kortárs kulturális közegnek vagy a médiumoknak a kérdésével függ össze, mégpedig azzal, hogy milyen a másikhoz való hozzáférésnek vagy a másikhoz való hozzászólásnak a lehetősége. Többen feszegettük, hogy az esszédet hol kellene közölni ahhoz, hogy érdemi visszhangja legyen. Ne az történjen vele, hogy megjelenik mondjuk az ÉS-ben, és akkor a pesti kocsmasztaloknál egy-két szó esik róla értelmiségi társaságban. De hogyan jutsz el a civilekig? Nem igazán világos, hogy amikor használjuk a fogalmat, akkor „civil” alatt mit értünk: például hogy a kazincbarcikaiakat értjük-e ezen, vagy az értelmiségi munkásosztályt, vagy a multinacionális cégeknél dolgozó, napi 12 órát lenyomó szerve-

ző-asszisztentst? Vagy a tanyán élő embert, akinek adott esetben tévéje sincs? Nem tudom, hogy a civil fogalma alatt pontosan mit értesz, kiket akarsz megszólítani. Mert nyilván, hogyha azt mondjuk, hogy a „civilek”, akkor rettenetesen homogenizálunk többféle közösséget, több, eltérő társadalmi csoportot. A beszéd hatékonysága attól is függ, hogy pontosan kihez akarsz beszélni, kiket szeretnél megszólítani. Ha az értelmiséget akarsz megszólítani, annak azért megvannak a fórumai. Elhangzottak ma nevek, hogy a Műútban, ÉS-ben, Lettre-ben lehet publikálni, jó esetben, ha mázlista az ember, akkor elérhet a Frankfurter Allgemeine Zeitungig is akár. Ha őket célzod meg, akkor tudsz hozzájuk beszélni, és esély is van rá, hogyha nem is feltétlenül a széles nyilvánosság előtt, de e-mailen vagy kocsmasztaloknál, tehát informálisabb közegekben a szavaidnak visszhangja legyen. Ha az úgynevezett szélesebb néprétegeket vagy a lehető legtágabb értelemben vett civil közösséget szeretnéd elérni, akkor azt gondolom, hogy erre nem az írott (vagy nyomtatott) szó a megfelelő médium. Még csak a blog sem. Én azt gondolom, hogy ehhez a *Napló* riportert kell kihívnod, de még jobb, ha egy *Barátok közt*-epizódba furakodsz be valahogyan az üzenetteddel.

Mészáros Sándor: Nem látom be, miért kéne 10 millió emberhez szólnia bárkinek esszében vagy írásos formában, vagy egyáltalán, hogy képzelitek a beszélgetést? Beszélgetni, mondjuk a villanyzerelővel nagyon remekül lehet, találsz témákat, a normális emberek beszélgetni szoktak a meccsekről. Velük nem Joyce-ról, nem Mészöly Miklósról szoktam beszélgetni. Anyám szokott velem beszélgetni, hogy olvassam el Wass Albertet, mondom, anyukám, pihi. Ezzel nincsen semmi nagy gond. Az a fajta „olvassunk együtt”-aranykor... Nem tudom, a magyar olvasástörténetben hol és mikor találtátok ezt. A Nyugatban egyáltalán nem volt ciki megjelenni, és most itt találgatjátok, hogy az ÉS-ben vagy hol kéne megjelennie? Megvannak azok a fórumok, ahol ezek elolvasódtak, azok 400 példányban jelentek meg, és a hatástörténetük nem így működött, hogy a kocsmasztalnál, kávéházakban beszéltek, ez olyan normális dolog. Minden társadalmi osztályt elértek, és hogy egyáltalán osztálytársadalomban létezőnk, ez nem egy nagy fölfedezés. Nem érte el a kultúra... Egy ilyen felvilágosodás-utópiában szenvedő emberben ez biztos nagy kínokat okoz, hogy nem tud mindenhova eljutni *A tulajdonságok nélküli ember*. Nekem is szokott ez időnként nehéz éjszakákat okozni, de hát azért mégiscsak belátom, hogy 3000 ember, ha elolvassa, az nagyon sokat jelent. És vannak regisztrált olvasók, akik megmondják, hogy olvasták, és ezért lenézni a konstruált beszélőt, aki nem tudja megérteni ezt a dolgot, hát hogyan. Ha nem fér hozzá valaki a műveltséghez, nem gondolom, hogy ilyen szennyezés meg szörnyűség ellen filterizálni kellene életünket. Mert Babits is olvasott krimiket, és nem lett műveletlenebb ember, vagyis sokkal több krimi olvasott, de nem lett sokkal jobb prózaíró egyébként. Az olvasási szokásaink nem ilyen vegytiszták. Én is sokféle dolgot olvasok, mint sokan mások, és ezért én nem nézem le azokat az embereket,

akik nem férnek hozzá. Szerintem ez a fajta kulturálisbőgés-attitűd az, ami távol tartja az embereket. Ha így beszélnek velem, biztos, hogy nem fog olvasni. Ugyanakkor, hogy témákat találjunk és tízmillió ember körében, ideális esetben a Frankfurter Allgemeine Zeitung vagy a CNN közvetítésével jöjjön ide? Hát miért? Természetesen vannak olyan regisztráltak, hatásai a szövegnek, amik elérnek, és valamilyen szempontból hathatnak a társadalom egészére. Például az értelmiség egésze esetleg fölhasználja Zsuzsa esszéit, de hogy mindenki egyből falja, hát álljon már meg a menet!

Karádi Éva: Mielőtt Selyem Zsuzsának adnám a szót, azt szeretném mondani, hogy az nem volna baj, ha Zsuzsa esszéit csak értelmiségiek olvassák, mert a legerősebb ebben éppen az értelmiségi kritika, meg az értelmiségi önkritika. Azt hiszem, ez összefügg azzal a fajta védekezéssel, amire Radnóti Sándor is utalt, hogy volt egy olyan óvakodás, és mindjárt az elején meg sem kérdeztük, hogy ki az a „mi”, akiről itt szó van. Hogy ne legyen „mi”, hanem mindenki a saját nevében beszéljen, ebből jön az, hogy privatizálódnak a témák. Hogy lehet-e az esszében történelmi sorskérdésekről beszélni, és az, hogy demokratikus úton megszavazódnak diktatúrák, hát akkor mi ez, ha nem történelmi sorskérdés. Akkor üssünk rá a kezére Zsuzsának, ha ilyenekhez akar nyúlni, és beszéljen mindenki a saját nevében és saját témákról? Vagy pedig, ahogy Dunajcsik Mátyás mondta, lehet az esszében történelmi sorskérdésekről is beszélni, de csak az irodalom közvetítésével, mert vannak olyan irodalmi művek, amelyek közvetlenül is foglalkoznak ilyen témákkal, és ez szerintem nagyon fontos ebben a vonatkozásban.

Most itt menet közben szeretném Selyem Zsuzsának megadni a szót.

Selyem Zsuzsa: Először egy fogalmat szeretnék tisztázni: én nem használtam, ha jól emlékszem, vagy ha igen, akkor rácsapok a kezemre, szóval nem használtam a „tömegkultúra” kifejezést, ezt Mészáros Sándor vetette föl, utána meg végigzúdult, mint lavina. Kommersz és „tömeg” radikálisan különbözik: a kommersz átveri a tömeget (benne ott vagyok én is). Amikor például az *Alkonyatot* említet, akkor arról a kereskedelmi mechanizmusról beszélek, amely pontosan beméri az olvasótáborát, és precízen hülyíti. Beméri, hogy mondjuk a 14-15 éves korosztályban milyen divattendenciák vannak, s azokkal büvöl. Eszébe nem jut, hogy egy univerzálisan értelmezhető képet próbáljon meg a világról nyújtani: most azonnal akar milliós példányszámot elérni. Példánknál maradvá: tudható, hogy van nagyjából 2001 óta egy konzervatív fordulat, ergo milyen jó ez a vámpírmitológia, mert ott a szexmentes kapcsolatokban kiélhetik magukat a kislányok, plusz hogy mindenkinél különbnek érezhetik magukat. A *Becstelen Brigantyk*, amelyért én magam is odavagyok, vagy a krimik teljesen más jelenségek. Nem sikerfóbiát propagáltam, a kommersz dolgokkal nem az a bajom, hogy sikeresek, hanem hogy célcsoportokra osztanak minket, embereket (proletáro-

kat és nem proletárokat) mivel egy-egy résztársadalmi igénynek próbálnak megfelelni. Mászt kell olvasnia a nyugdíjasnak, mászt a negyveneseknek, mászt a férfiaknak, mászt a nőknek stb. Korosztály, nem, jövedelem szerint megerősítik az aktuális sztereotípiákat. Például biztosítják a kislányokat, hogy az lesz a jó, ha továbbra is szép csöndben várják a Volvón érkező lovagjukat.

A különbséget én nem A és B gondolkodásában látom, hanem ott, hogy vannak olyan termékek, amelyek megerősítik a jelenlegi világ hatalmi leosztását, és vannak olyanok, amelyek azt mondják, figyelj, gondolkozz még egy kicsit.

Valójában számomra – ellentétben a kommersz kultúrával – a tömegkultúra pozitív fogalom, amennyiben a közös gondolkodás (stb.) terét képezi. Radnóti Sándor azt kérdezi, hogy létezik-e ez a beszélgetés A és B között, nem illuzórikus-e. Azt tudom felelni, hogy általános értelemben nem létezik, mindig aktualizálni kell. Azzal a tudattal, hogy ’89 után szertefoszlott az az illúzió is – én örülök annak, hogy szertefoszlott –, hogy az értelmiségnek meg kellene mondania, hogy ki hol álljon: Vári Gyurival és Dunajcsik Mátyással egyetértek (és TGM-mel), hogy ma már nincs munkásosztály a szó klasszikus értelmében, hanem szervezetlen és individualisztikus dolgozók vannak, és közéjük tartoznak az értelmiségiek.

Karádi Éva említette korábban, hogy ’89 után az értelmiségben fobia alakul ki a politikai implikáció iránt, attól tartván, hogy ez valamiféle önfényező világmegváltás vagy igazságbirtokosi manipuláció volna. Az esszé műfaját alkalmasnak találom arra a beszédmódra, amely sem nem világmegváltás, sem nem manipuláció: tudva azt, hogy nincs egyetlen igazság, mégis kíváncsi vagyok az igazságra. Mert vannak közös kérdéseink. Hadd ne kelljen elhinnem, hogy egy 14 éves kislányt csak a kozmetikumok, a sztárok élete és a kigyúrt fiúk érdekelnék (Mátyásnak milyen igaza van, amikor a kortárs irodalmat mint a kommunikáció felszabadítását hozza szóba: ezt a szituációt például Parti Nagy pompásan leleplezte *A test angyalában*.)

Takáts József fölidézte Csécsy Imre ’43-as esszét, igen tanulságosnak tartom, ugyanis ott az értelmiségi még töpreng, még furdálja a lelkiismeret, hogy mi is a társadalmi szerepe, vajon a hatalmi elithez tartozik-e. Ma mindkettő tárgyaltan: az értelmiség elsöprő többsége elzárkózik kicsiny privilégiumai közé, független társadalomkritikai szerepet egyszerűen nem vállal, ugyanakkor a politikai elit ki is zárja a döntésekből. Éppolyan kiszolgáltatott A is, mint B. (A párbeszédben ez benne volt: „Én is félek.”) Azt gondolom, hogy le kell dolgoznunk ezeket a privilégiumokat, amelyekkel rendelkezünk, ahhoz, hogy a hatalmi elit ne tehessen velünk azt, amit akar. Kérdezted, Éva, hogy vajon cserélne-e egy mai egyetemi tanár egy munkással? Nekem van egy példám, abból az időből való, amelyet Takáts József idézett fel: Simone Weil, aki több élő és holt nyelvet ismerő filozófus létére önként elmegegy gyári munkásnak, szolidaritásból.

Radnóti Sándor: Zsuzsa, itt akkor módosítsuk az Éva kérdését, hogy életet cserélni?

Bazsányi Sándor: Igen, ez egy éles helyzet, ha most itt lenne egy világháború, lehet, hogy én is elmennék igralmas nővéreknél, fivérnek, így van. Ami eszembe jutott egyből az esszé felolvasása után, hogy hirtelen és teljesen logikusan – és ebben persze te is ludas vagy – áttértünk a szöveged olvasása után annak egy másodlagos vagy következményes, és nagyon fontos síkjára. De azért megkülönböztetnék két nagyon máshol létező és sokszor emlegetett figurát. Tehát van a valóságos kétkezi munkás, mint téma és lehetséges téma, márpedig nyilván fontos téma. És van az a fajta kétkezi munkás, akit te elképzelsz magadnak vagy elképzeli magának az, aki témaként választja. Tehát hogy nekem van egy ilyen elképzelésem, hogy van egy ilyen imaginárius közösség, ahova minél többen beletartoznak ebből az országból. Ez egy izgalmas, hogy is mondjam, világa a szövegednek, de az meg egy nagyon másik dolog, hogy kik fogják ezt olvasni, és melyik újságban. Tehát én ezt a kettőt megkülönböztetném: a kétkezi munkás esszéolvasót, aki bele van foglalva a te koncepciódba, de nem merném azonosítani a tényleges kétkezi munkásokkal, noha nyilván lehet a kettő viszonyáról beszélni. De hogyha azonosítom, akkor máris ott van szerintem egy veszély, amikor, hogy mondjam, nem egy érdekes gondolatmenet lehetőségének tekintem ezt a bizonyos kétkezi munkást, noha ezt a fordulatot nem használtad, ezt most én használom. Hogy van az esszének egy témája, az valami olyasmivé vált, amiről tegnap Gyuri beszélt, és ma is említetted: hogy ha ma ügyet képviselünk vagy képvisel valaki az esszé kapcsán, akkor hirtelen ilyen ideologikus, megvédendő vagy bizonyítandó tézissé egyszerűsítjük vagy hegyezzük ki ezeket a hitetlenül sokfeleképpen körbejárható kérdéseket. Ez egy fontos téma, egy fontos esszétéma, amiről fontos, hogy beszéltél, de nagy a veszélye annak, hogy rövidre záródnak a lehetséges gondolatok a hiányzó olvasóközösségről. És akkor egy ilyen nagyon képviselési beszéddé válik. Az esszé olyan eszközként jelenik meg, amellyel ízesen, szépen, meghatóan és érzelmeiket felkeltően lehet beszélni erről a fontos témáról. De ezzel szerintem leegyszerűsítjük ezt a lehetséges nyelvi játékot, aminek a lehetőségét megadhatná ez a műfaj.

Takáts József: Egyrészt egy tegnapi téma mai konfigurációját tenném szóvá, részben ismételnem is fogom talán magam a tegnaphoz képest, de az ember ragaszkodik a mániáihoz. Úgy látom, hogy többszöri problémátikus pozíciónak minősül – nem tudom, hogy úgy általában-e, vagy csak az esszé esetében –, ha egy értelmiségi megbírája más életformákat, vagy ha egy mintaadó elit tagjaként próbál viselkedni. Én ezt nem látom problematikusnak. Az esszé szempontjából egészen biztosan nem, mert olvastam kiváló esszéket, melyeket olyan emberek írtak, akik más társadalmi csoportok viselkedését ítélték meg, és ezek nagyszerű esszéket eredményeztek; és olvastam olyan szövegeket, melyek azt szerették volna megmondani, hogy hogyan is éljünk, milyen a jó élet – és azok is lehettek jó esszék, legföljebb nem értettem velük egyet, legföljebb nem kívántam úgy élni, ahogy javasolták. Nem teljesen világos számomra, hogy mitől volna problema-

tikus, ha valaki megítél más társadalmi csoportokat, vagy akár saját társadalmi csoportját, és mitől volna problematikus, ha ő úgy gondolja, tudja, milyen a jó élet. Ha rossz esszé keletkezik belőle, akkor rosszabb véleménnyel vagyok felőle, de hogyha ebből inspiratív, jó esszé keletkezik, aminek az ideológiai pozíciójával nem egyezem, attól még lehet kiváló esszé. Hamvas Bélát mondanám példának. Nagy esszéírói életmű az övé. Élete jelenős részében határozott elképzelése volt arról, milyen a jó élet, s ezért van tanításjellege az esszéinek. Nem követem az ő tanításait, de az esszéírását nagyra tartom.

Másrészt pedig azt mondanám, hogy a politizálásra, ilyen vagy olyan politikai kérdések megtárgyalására nagyon sokféle műfaji lehetőség van. Az esszé szerintem meglehetősen korlátozott, nagyon speciális műfaji lehetőség erre. Én magam is számos más formát választottam életem során, amikor politikával akartam foglalkozni. Eszembe nem jutott esszét írni, amikor például Pécs város közönségéhez szerettem volna szólni bármilyen ügyben. Bibó István nagyszerű politikai esszéi – gondolom többé-kevésbé egyetértünk, hogy nagyszerű politikai esszék voltak – többségükben 1946 és 1949 között a Válasz című folyóiratban jelentek meg. Ennek a folyóiratnak Békés megyében, ahol az apám élt, egyetlen előfizetője volt, ő maga, egy négy osztályt végzett parasztember. Kevesen olvasták tehát Bibó írásait – az esszé a kevesek műfaja. Én a magam részéről az esszé ügyében elitista volnék. Hogyha valaki nem elitista szeretne lenni, akkor ne esszét írjon, válasszon másik műfajt.

Radnóti Sándor: Úgy látszik, most az a sorsom, tegnap és ma, hogy állandóan a történelmi dimenziókra hívjam föl a figyelmet. A Csécsy-példád. Valamit világosan kell látnunk, ez az öntudatos munkás, a szocdem kultúrával rendelkező öntudatos munkás, aki itt fölényben van a bizonytalan liberális értelmiséggel szemben. És ez a világhállapotnak a leírása volt talán ’43-ban, vagy mikor íródott ez a dolog. Ekkor már nem volt olyan aktuális, mint mondjuk öt évvel korábban, de hát az emberek nem ennyire aktuálisak, amikor a régen forgatott témákat meg akarják írni. Voltak olyan nagy világrámlatok, amelyben a jó élet hirdetése esszében és minden más formában abszolút fontos volt, és most viszont benne vagyunk egy másfajta világrámlatban – nem állítom, hogy nincsenek kivételek, és nem állítom, hogy nem lehet ebből is jelentős esszéket írni –, amely ezzel szemben rendkívüli mértékben kritikus. Talán azt lehetne mondani, hogy a mai világszellemnek a legfőbb mondanivalója az, hogy ne mondják meg nekem, hogy mi a jó élet, senki ne mondja meg, hogy mi a jó élet.

Mészáros Sándor: Egyébként meg pont ez teremti meg a Coelho-típusú út, vagy más ilyen élettanításra alapuló könyvnek a sikerét. Mert a relativizmussal szemben Coelho mindig meg tudja mondani nekünk, hogy merre van Észak. Ez nagyon erős hatással van, és az ilyen típusú könyvek hatnak. De az előbbi példára vonatkozóan: beszélgettem Spiróval az *Alkonyat*

kapcsán, lánya egyetemista létére híve lett, rajongója. Mondja, hogy amikor *Az Ikszeket* olvasta, hogy ott mi volt a világsiker. Mít olvastak akkor is? A gótikus vámpírregényeket olvasták. Ez a rémületünk, hogy most a *Twilight*tól ez vagy az történik, ez viszont például nem véletlen, hogy mikor, hogyan és miért aktualizálódik. És ez nem annyira előíró hatalmi jellegű, ez esetben a konzervatív fordulatra vonatkozóan – az örök passzív szerelmet a lányok így képzelik el. De nem hiszem, és ezt én sem tartom jó műnek, de mondjuk a *Harry Pottert* is ide soroltad, ami nem biztos, hogy ennyire olvasásellenes. Rowlingot említetted. Nem minthogyha ez nagy baj lenne, csak azt akarom mondani, hogy különbségek vannak. Ezt én például rosszabbnak vagy másokat jobbnak tartom, de azt nem hiszem, hogy egy 14 éves gyereknek Isten ellen való véték, ha elolvassa a *Harry Pottert*, mert az feltehetően legalábbis az első könyve, az elég jól megírt és szórakoztató jellegű, és az közös témát ad a beszélgetésre. És mondjuk egy kamasz esetében van esély, hogy továbbvidd ezt a beszélgetést vele a könyvekről. Mások lehet, hogy itt megragadnak. Ennek az olvasásnak az ilyen szocializációs rétegzettsége, hogy ki meddig és hova jut el, nem gondolom, hogy állandóan előíródna. Mert akkor a Hoffmann Rózsához jutunk el, aki kétségbeesik, hogy miért nem a *János vitéz*. Szerintem ha mindez előíróvá válik, erre bennünk is megvan a hajlam. És tanárként jó is, ha az ember megmondja, hogy fiam, inkább ezt olvasd, mint azt, de ezek ajánlottak. Amikor előírjuk, hogy ettől Isten mentsen meg bennünket, akkor nem hiszem, hogy ezzel jó dolgot érünk el.

Radics Viktória: De hát nem előírásról volt szó, hanem kritikai attitűdről, senki sem beszélt előírásról. És ugye az esszéhez, a gondolkodáshoz úgy a kritikai, mint az etikai attitűd hozzátartozik. Az, ha valaki liberális értelmiségi, vagy gondolkodó, vagy toleráns ember, nem jelenti azt, hogy kulturális mindenevőnek kell lennie. És én érzékelem ezt a veszélyt a magaskultúrában is, hogy csökken a giccserékenység, hogy sokkal több dologtól kéne kiütést kapni. Nemcsak a kommersz irodalommal szemben tartom fontosnak kihegyezni az esszé kritikai attitűdjét vagy a bírálatot, mivel a kommercializálódás, az eladhatósági szempont átszüremlett a magas irodalomba is, és kritikus véna híján a berkeinken belül is elveszítjük a mércét. Az esszéisztikus, publicisztikus, szabadszájú műbírálat, a kritikai kisesszé, a jegyzet, ha úgy tetszik: szösszenet sokat tehetne e téren. Ha lennének fórumok... Például a napilapokban és a hetilapokban.

Karádi Éva: Én úgy látom, s ez tegnap fölmerült az esszé kapcsán, hogy az esszé nemcsak irodalmi műveken keresztül reflektálhat, hanem ahogy személyes tapasztalat is talán, a Frankfurter Allgemeine Zeitung olvasóközönsége számára is közvetíthet sajátos tapasztalatot az, aki két diktatúra tapasztalatával rendelkezik ebből a térségből. Meg lehet próbálni közvéleményt, közgondolkodást formálni, nem kell annyira félni attól, hogy ez most megint a megmondó vagy előíró szerepe, hanem megpróbálni

valamit. Én azt gondolom, hogy ennek van létjogosultsága, és a politikai esszé műfaja is esszé.

De megkérdezem, hogy ki szeretne még kérdezni, hozzászólni.

Bán Zoltán András: [*a közönség soraiból*] Szeretnék. A legvégéhez szólok először hozzá, nehogy elfelejtsem, Radics Viktória mondta, hogy a giccsérzékenység csökken? Szerintem inkább nő, ugyanis rendkívül jelentős szerző – nem szeretnék neveket mondani, magyar írókra gondolok, akik ismernek, tudják, hogy kire gondolok –, aki a Frankfurterben is szokott szerepelni. De nem ez a lényeg, én borzasztóan szomorú vagyok a mai beszélgetés után, először is, nem a témáról volt szó. Az előadásra úgy ültem be, hogy a ’89 utáni magyar esszé problémáiról lesz szó, és ezt én nem láttam. A másik dolog: Selyem Zsuzsa előadásáról szeretnék egy-két mondatot mondani, bár Mészáros Sándor gyakorlatilag elmondta, amit én is gondolok róla. A katasztrófizmust említettem. És ő mondta, hogy ez már majdnem hogy Hoffmann Rózsa, ugye a *János vitéz*t állította szembe a *Harry Potter*rel. De ha itt tartunk, akkor egy összeesküvés-elméletet is látok a Selyem Zsuzsa előadásában. Tehát hogy ő azt mondja, hogy a kommersz irodalmat, művészetet pontosan belövik, hogy kinek szóljon, piackutatást végeznek előtte. Ezt én nem gondolom. Bizonyára van ilyen is, de hogy a *Harry Potter* nem így született, abban egészen biztos vagyok. És még egy valami: Selyem Zsuzsa előadásából rettentően hiányoltam a humort. Jó, hát nekem mindig az a mániám, hogy humor nélkül a mai világban nem nagyon tudunk értelmesen beszélni. És ez a beszélgetés is voltaképpen nem az esszé műfajáról szólt, hanem az értelmiség szerepéről a tömegkultúrában stb. És valahogy olyan nagyon komoran ültek, és most is úgy ültek, úgyhogy kicsit rémülettel töltött el ez a dolog, hogy szellemes legyenek...

Radnóti Sándor: ...Teljes joggal...

Bán Zoltán András: Nem olyan borzalmas a helyzet, ahogy az előadás lefestette, szerintem. Nem olyan borzasztó.

Selyem Zsuzsa: Először is reflektálnék erre helyzetre. Ez a megemelt színpad és a közönségnek fönttartott tér a szakadékot a maga fizikai elkerülhetetlenségében jeleníti meg, nagy kitolás, hogy itt kell ülnünk, ezeknek a reflektoroknak az égető fényében. A beszélgetés így aligha lehetséges. Itt, akármit mondasz, már úgy tűnik, hogy tekintélyeskedsz, már úgy tűnik, fölötte vagy az embereknek, mert hát ilyen a szcenikája a dolognak, plusz privilegiumként meg nekünk, előadóknak itt vannak különféle pogácsák, és, lenéznek, és íme, ott nincsenek pogácsák.

De érdemben szeretnék válaszolni. Ez a vitaindító három ponton próbálta meg a ’89 utáni magyar esszét megközelíteni. Az egyik a nyelv kérdése volt, a másik a zsarnoki rendszer tapasztalatának a kibeszélése volt, egy nagyon provokatívnak szánt hipotézis, nem tudom, hogy ezt Bán Zoltán András hogy nem

kapta el. A különféle diktatúrák elérték, hogy az aktuális kérdésekről közbeszéd ne alakuljon ki, és iszonyú, hogy van egy ilyen megkésetttség. Az államszocialista rendszerben nem lehetett beszélni a vészorszakról, és akkor azt ’90-ben kezdtük el. Az államszocialista rendszer titkosszolgálatainak, és az egész zsarnoki működésnek a megbeszélése még most is késik, nem folyik társadalmi diskurzus, és egyszerűen a saját korunk kérdéseire nem férünk hozzá. Én azt gondolom, hogy az esszé dolga az, hogy a saját korának kérdéseit próbálja meg föltenni. És a harmadik, amiről a vita során egyáltalán nem volt szó: az érzelmi infantilizmus, amely megint egy társadalmi térnek, történetesen a magyar társadalmi térnek egy nagyon jellegzetes vonása, az, hogy a magyar társadalmi közbeszédben a hazafiság egyenlő az eufemizált, giccsesített ábrándtörténelmi tudattal. Bán úr összeesküvés-elméletnek nevezte az általam említett teljesen mindennapos piackutatást. Nagy kiadók odáig elmennek, hogy piackutatás eredményeitől függően – korosztályoktól, műveltségi szintektől függően – a szerzőnek megmondják, hogy akkor ide még egy szereplőt tegyünk, akinek ilyen színű haja legyen, ilyen öltözködési szokásai legyenek, amolyan kapcsolatai.

Nekem, ismétlem, a tömegkultúrával abszolút semmi problémám nincsen. Utalnék arra a nagyon szép distinkcióra, amit Éva említett: univerzalizmus versus kulturalizmus, és innen nézve még biztosabban állítom, hogy nekem nem áll jogomban (még ha erre szocializáltak is), hogy valakinek a világát giccsnek tartsam. Lehet, hogy csak máshonnan kéne néznom, hogy ne lássam annak, és akkor volna esély a beszélgetésre.

Dunajcsik Mátyás: A tömegkultúra kérdéséhez szeretnék én is hozzászólni. Ha megnézzük azt az utóbbi évtizedekben megjelent vonulatot, amit jobb híján kultúratudománynak szoktunk nevezni, ehhez formai szempontból kevés szövegtípus illik jobban az esszénél. Itt ugye arról van szó, hogy a tömegkultúra különböző termékeit nem kifejezetten egy értékmérő, kritikusi szemmel nézzük, hanem szimptomákként, pontosan úgy, ahogyan Selyem Zsuzsa is, amikor a Stephanie Meyer-sagát egy konzervatív nemi fordulat reflexiójaként értelmezte.

Úgy gondolom, hogy a reflektáltabb értelmiségnek nagyon fontos feladata lehet, hogy pont ezeken a mindenki által ismert tömegkultúrális termékeken föl tárja ezeket a rétegeket, alkalomadtán elmagyarázva a fogyasztónak, hogy mit is lát valójában, feltárva azokat a kódokat a *Harry Potter*ben vagy egy Stephanie Meyer-műben, amiket nem feltétlenül lát az a kevésbé reflektált befogadó, aki pusztán fogyasztóként áll hozzá ezekhez a filmekhez. Ugyanígy például a trash horroroknak is elképesztő kultúratudományi szakirodalma van, ami szintén nagyon szépen letapo-gatja, hogy bizonyos horrorfilmekben a történelmi frusztrációk hogyan testesülnek meg, mondjuk náci zombik formájában, vagy a saját test iránti különböző előítéletek hogy jelennek meg a darabolós horrorok közegében.

Ez például olyan nyersanyag, ami közös platformot képezhet a nem-értelmiségi és a klasszikusan művelt közönség számá-

ra, és azt gondolom, hogy voltaképpen ez felelőssége is volna a reflektáltabb értelmiségnek: történetesen ha ő látja ezeket a jelenségeket ezekben a műalkotásokban, és ráadásul veszélyesnek is ítéli őket, akkor inkább erről beszéljen, ezt tárja fel, és ne csak azt mondja, hogy ez szemét, el vele, tiltsák be, mondjon le. Inkább el kéne magyarázni, hogy figyelj, itt igazából nem az örök szerelemről van szó, hanem... és akkor talán menne a dolog.

Erre a célra pedig nem is nagyon lehetne más ideálisabb formát találni az esszénél, ami szabad, ami klasszikus, amiben humor van, amiben személyes érintettség is van akár. Az egészet pedig a személyes hitellel is meg lehet támogatni, ami egy remek útja lehet annak, hogy harcoljunk a butaságnak és a primitivitásnak az örületes árával, ami természetes, és ami itt hömpölyög az ablak előtt.

Ezt például megtehetnénk értelmes filmes műsorokkal, hogy amikor megjelenik az új *Twilight*-film, akkor a tévében ne csak arról legyen szó, hogy mennyi gázsit kapott az adott színésznő érte, hanem legyen melléve egy értelmes és érdekes, értelmező beszélgetés is, ami viszont közérthető, tehát magyarul beszélnek benne, és a többi. Ezt én nem látom lehetetlennek, csak persze ennek a piaci és intézményes keretei nagyon bonyolultak, bonyolult ezeknek a megteremtése.

Nagy Imola Dóra: [*a közönség soraiból*] Biztos, hogy az értelmiségi elitről akarunk mi beszélni?

Dunajcsik Mátyás: Hát, ha ez a beszélgetés nem arról szól, akkor kurva nagy gáz van, akkor mind elmehetünk a sunyiba...

Nagy Imola Dóra: Szerintem nézzünk már szembe magunkkal, hogy akar ez a réteg beszélgetni, és lehet, hogy nem az a dolga, hogy párbeszédre hívjon, és megmondóember legyen. Lehet, hogy annyi lenne a dolga, hogy megnyitható ember legyen, és akkor én visszakanyarodnék talán a szépirodalomhoz, hogy lehet hatékonyabb egy Tar Sándor-novella, egy olyan párbeszéd, ami nem valós párbeszéd. Nem lehet, hogy ez a felmutatás többet érhet?

Dunajcsik Mátyás: Nem hiszem, hogy ez túl sok emberhez eljutna. Ha mindenki Tar Sándor-novellákat olvasna, én nagyon boldog lennék, csakhogy nem olvassák...

Bujdos Attila: [*a közönség soraiból*] Radnóti Sándor kérdésében én lennék a B, akivel nem tudni, hogy lehet-e beszélgetni?! Nekem lenne igényem arra, hogy beszélgessenek velem, persze kérdés az, hogy tudják-e, hogy én miről szeretnék beszélgetni, vagy nem tudják ezt, és ezt, gondolom, úgy lehet megtudni, hogyha megkérdezik. Ezért tartottam nagyon fontosnak a Selyem Zsuzsa szövegében azt az *Új néző*-dolgát, merthogy engem ez a kétnapos beszélgetés is elsősorban a használhatósága felől érdekelt. Tehát hogy az esszé hozzá tud-e járulni, vagy

hozzá tudott-e járulni az elmúlt két évtizedben a kultúra vagy a művészet felszabadításához vagy sem? Társadalmiasításához. Nem tudom, mi a helyes kifejezés.

Schilling Árpád ott jön a képbe, pontosan ezzel az *Új néző*-projekttel, hogy ő nem tesz mást, mint hogy megkérdezi ezeket az embereket, hogy miről akarnak beszélgetni, és arról is beszélget velük. Ez egy teljesen működő színházi modell. Borsod megyében, Ároktőn és Szomolyán egy hónapig zajlott, egyébként nem Schilling Árpád produkciója ez, hanem a Káva Kulturális Egyesületé, a Krétaköré és az anBlokke. Tehát egyben társadalmi kísérlet is, és persze színházi kísérlet is. Olyan értelemben, hogy tágítja a színház mint műfaj határát és a közönség felől próbálja újrafogalmazni, hogy ez az egyébként szintén nem tömegművészet mégis hogyan tud eljutni olyan közegekbe, amely egyébként hagyományosan nem színházba jár. Engem az önök beszélgetésében is az érdekelt volna, hogy önök látják-e azt az utat, amit esetleg az esszé bejárhatna. Tegnap Dunajcsik Mátyás szövegében volt számomra reménykeltő momentum, ami a webkettes alkalmazásokat, mint technikát és az én halálom szerint nemcsak mint technikát, hanem mint új műfajt is megcsillogtatott. Sajnálom, hogy nem ezen a szalon mentek tovább, mert az én számomra ez lett volna igazán érdekes. Én erről beszélgettem volna szívesen. Selyem Zsuzsa szövegében én ilyen önmagát meghaladni nem képes momentumot is észleltem tehát, hogy egyfelől igényli azt, hogy beszélgessen velem, mint B-vel, de a saját álláspontját képviseli és a saját értékrendjét vetíti elem végig. Mintha arról lehetne beszélgetni. És akkor az az én válaszom, hogy így nem nagyon tudunk beszélgetni. És sajnos amivel Bazsányi Sándor reflektált minderre, pontosan az *Új néző* kapcsán, hát az ugye megint csak egy egyfajta elitizmus, hogy persze csinálja Schilling Árpád, amit csinál, de hogy ennek az az ára, hogy egyébként meg engem, mint belső értelmiséget, megfoszt a Krétakör hagyományos előadásaitól. Nem láthatok új *Sirályt*, nem láthatok új *Niebelung lakóparkot* és egyebet.